

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ Й ОСВІТНЬОГО
МЕНЕДЖМЕНТУ ІМЕНІ ПРОФ. Є. ПЕТУХОВА**

**РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: студентка 2 курсу 07-241М групи
Спеціальності 014 Середня освіта (історія)

Нікішенко Анна Вікторівна

Керівник: Ніна СЛЮСАРЕНКО, д.п.н.,
професорка

Рецензент: Олексій МАКІЄНКО, к.п.н.,
доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ.....	6
1.1 Сучасний стан розвитку освіти на Херсонщині.....	6
1.2 Історико-педагогічна література з теми дослідження.....	15
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	30
2.1 Основні тенденції розвитку освіти на Херсонщині у другій половині XIX століття.....	30
2.2 Розвиток освіти на Херсонщині на початку XX століття.....	45
2.3 Продуктивний досвід розвитку та функціонування системи освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття та перспективи його впровадження в закладах освіти сьогодення.....	62
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування сучасної освіти базується на національних та історичних надбаннях українського народу, а досягнення, які має сьогодні національна школа, значною мірою спираються на накопичений педагогічний досвід другої половини XIX – початку XX століття.

Аналіз наукових праць учених і педагогів-практиків дореволюційного періоду засвідчує, що для окремих територій Російської імперії досліджуваного періоду характерні регіональні особливості, які сучасні науковці розглядають як складову національної культури українського народу. Тому дослідження розвитку закладів освіти різних типів має велике значення для розуміння історії українського народу, вивчення процесу створення та функціонування різних типів шкіл, з'ясування регіональних особливостей розвитку освіти на Херсонщині у другій половині XIX – початку XX століття.

Сучасна педагогічна теорія і практика все більше орієнтуються на гуманістичні цінності, компетентнісний підхід, упровадження яких має сприяти вихованню освіченої, культурної та інтелігентної особистості. Разом із тим, удосконалення змісту і форм навчально-виховної роботи з учнями сучасної загальноосвітньої школи може бути збагачене завдяки використанню педагогічного досвіду закладів освіти України досліджуваної доби, зміст освітнього процесу яких характеризувався гуманістичною спрямованістю.

Різні аспекти становлення та розвитку освіти на території України та, зокрема, Херсонщини було неодноразово висвітлено у дисертаційних дослідженнях сучасних науковців: розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії XIX – початку XX століття (Т. Шушара), порівняльний аналіз розвитку жіночої освіти у Франції та в Україні XVIII – першої половини

XX століття (Л. Применко), розвиток середньої жіночої освіти в Україні XIX – початку XX століття (Т. Сухенко), аналіз діяльності жіночих навчальних закладів у м. Києві 1861–1920 рр. (В. Вірченко), становлення і розвиток трудової підготовки дівчат на Херсонщині наприкінці XIX – XX століття (Н. Слюсаренко), розвиток земської освіти в Херсонській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття (Л. Рябовол), становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні у кінці XIX – на початку XX століття (О. Бабіна), розвиток початкової освіти на Херсонщині XIX – початку XX століття (Т. Щетина) та ін.

Проте, незважаючи на широке висвітлення зазначеної проблеми, тема дослідження є актуальною, адже унікальний педагогічний досвід другої половини XIX – початку XX століття збагачує сучасну педагогічну теорію та практику.

Актуальність проблеми розвитку освіти на Херсонщині і обумовила вибір *теми дипломної роботи*: «Розвиток освіти на Херсонщині у другій половині XIX ст. – початку XX ст.».

Об'єктом дослідження є система освіти на Херсонщині у другій половині XIX – початку XX століття.

Предметом дослідження є створення та розвиток закладів освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

Методи дослідження. Зі спеціально-історичних методів в роботі використовувалися хронологічний, порівняльно-історичний, а із загальнонаукових – методи систематизації, класифікації та узагальнення.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб шляхом комплексного вивчення найважливіших аспектів створення та функціонування закладів освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку XX століття визначити тенденції розвитку освіти, а також окреслити можливості впровадження ретроспективного досвіду розвитку освіти в сьогоденні.

Загальне визначення мети дослідження конкретизується такими завданнями:

- проаналізувати рівень наукової розробки теми дослідження;
- визначити теоретико-методологічну базу дослідження та окреслити сучасний стан розвитку освіти на Херсонщині;
- виявити основні етапи розвитку освіти на Херсонщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття;
- проаналізувати основні тенденції розвитку освіти на Херсонщині досліджуваної доби;
- окреслити можливості впровадження ретроспективного досвіду в сучасних закладах освіти України.

Наукова новизна дослідження. В роботі проведено комплексне дослідження системи освіти на Херсонщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Проаналізовано принципи урядової освітньої політики в Україні та особливості їх реалізації на Херсонщині, надано рекомендації щодо впровадження історико-педагогічного досвіду досліджуваного періоду в сьогоденні.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані в навчальній роботі всіх ступенів освіти, зокрема при розробці та викладанні курсів з історії культури, історії освіти, історії України, а також при підготовці спецкурсів з історії освіти на Херсонщині.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювались на VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (м. Херсон, 2020 р.), засіданнях кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту імені проф. Є. Петухова Херсонського державного університету.

Публікації. Основні матеріали роботи викладені у двох статтях «Основні тенденції розвитку жіночої середньої освіти на Україні у

першій половині XIX століття» [52], «Висвітлення проблеми розвитку освіти на Херсонщині у працях вітчизняних науковців» [73].

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ

1.1 Сучасний стан розвитку освіти на Херсонщині

На сучасному етапі розвитку освіти Херсонщині всі роботи в цьому напрямі скеровує Департамент освіти, науки та молоді Херсонської обласної державної адміністрації.

У Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2020 року зазначено, що «демографічна ситуація в області, зміни вимог до якості та змісту освіти вимагають комплексного вирішення питання становлення сучасної мережі навчальних закладів в області. Створення умов для навчання за місцем проживання, покращення професійної освіти, подальший розвиток ВНЗ як бази інновацій, розбудова системи навчання упродовж життя створюватимуть умови для задоволення потреб ринку праці» [74].

Ураховуючи вищезгадане, об'єднання територіальних громад та формування шкільних округів надають цьому питанню ще більшої актуальності. Зокрема, передбачається створення системи навчальних закладів для надання якісних освітніх послуг; координація функціонування закладів освіти; ефективне використання кадрового потенціалу, наявної навчально-методичної та матеріально-технічної баз; створення відповідних умов для здобуття кожною дитиною освіти; виховання патріотизму, національної гідності на основі як шкіл, так і позашкільних закладів [12].

Серед очікуваних результатів Стратегії зазначено високий рівень доступності та якості освіти для кожного жителя області;

функціонування сформованих округів та території всієї Херсонської області; підготовка закладами професійно-технічної освіти спеціалістів відповідно до потреб ринку праці та оснащення їх сучасним матеріально-технічним обладнанням; розширення форм здобуття дошкільної освіти; організація розвезення учнів закладів освіти для забезпечення доступу кожної дитини регіону до якісної освіти; оснащення кабінетів природничих та точних наук сучасним обладнанням; удосконалення системи методичного забезпечення шкіл; розширення мережі закладів освіти поза обласними центрами [38].

Індикаторами досягнення успіху стратегії визначено отримання 90% учнів позитивного результату після проходження зовнішнього незалежного оцінювання; доступність не менш, як 50% випускників закладів загальної середньої освіти професійної освіти за місцем проживання; оснащення 100% закладів професійно-технічної освіти сільської місцевості Херсонської області сучасним обладнанням; охоплення 100% школярів та студентів патріотичним вихованням на рівні громад [11]. Очікувані результати впровадження Стратегії наведено у табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Очікувані результати впровадження стратегії Херсонської області на період до 2020 року

Завдання	Сфери реалізації проектів
1	2
Розробити комплексну систему співпраці закладів освіти з центрами зайнятості населення з вивчення ринку праці в регіоні	Вивчення ринку праці. Громадський контроль за відповідністю навчання у ЗВО різних рівнів акредитації потребам місцевого ринку праці. Утворити Державний навчальний заклад «Херсонський центр професійно-технічної освіти Державної служби зайнятості»
Забезпечити надання якісної освітньої послуги в закладах освіти області	Матеріальне заохочення для талановитої молоді. Покращення навчально-методичної бази закладів освіти, переобладнання кабінетів новітнім обладнанням. Забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Виховання молоді в дусі патріотизму

Продовження табл. 1.1

1	2
Створити повноцінні освітні округи	Організація безпечного освітнього середовища Розбудова та вдосконалення базових освітніх закладів територіальних громад. Підтримка мережі дошкільної та шкільної освіти. Створення умов для професійного навчання випускників бази закладів фахової передвищої освіти.
Підтримати розвиток ЗВО як наукових центрів для забезпечення потреб ринку праці	Залучення громадян іноземних держав у ЗВО Херсонської області. Переобладнання ЗВО для підготовки фахівців відповідно до потреб ринку праці. Підтримка науки у галузях, які забезпечують реалізацію стратегічних цілей сталого економічного розвитку Херсонської області. Співпраця з бізнесом у підготовці фахівців на умовах партнерства.

Джерело: [16].

Упродовж 2019–2020 н.р. продовжено курс реформування всіх сфер освіти. Було запущено трансформацію дошкільної ланки, що включало оновлення базового компоненту та зміну умов функціонування дитячих садків [30].

У той же час продовжується реформа Нової української школи (розроблено Державний стандарт базової освіти (5-9 класи)). У 2020 році ухвалено новий Закон України «Про повну загальну середню освіту», який відкрив значні можливості для управлінців, вчителів, учнів та їх батьків. Суттєвої зміни зазнала також система підвищення кваліфікації вчителів, перейшовши на принцип «гроші ходять за вчителем». Це спричинило збільшення конкуренції на ринку освітніх послуг для працівників закладів освіти, що сприятиме покращенню її якості [2].

У сфері професійної (професійно-технічної) освіти підготовлено проєкт відповідного закону, який спрямований на оновлення програм, обладнання, підвищення кваліфікації педагогів та ін.

Щодо вищої освіти, то тут запроваджено новий принцип бюджетного фінансування, що ґрунтується на конкретних результатах діяльності.

У 2019–2020 році з огляду на пандемію COVID-19 перед системою освіти всього світу постали нові виклики, що пов'язані зі здатністю закладів освіти забезпечити безперервність процесу навчання і при цьому його якість та сталість, що безпосередньо пов'язане із застосуванням дистанційної форми здобуття освіти. Тому окремий напрям реформування системи освіти пов'язаний з діджиталізацією освітнього середовища кожного закладу освіти [15].

Упродовж 2019–2020 н.р. кількість закладів освіти всіх рівнів по Україні зменшилась: дошкільної освіти – на 1%, повної загальної середньої освіти – 2,1%, закладів професійно-технічної освіти – 1,8%, закладів вищої освіти – на 5,1% переважно за рахунок оптимізації освітньої мережі [6].

В інформаційно-аналітичному збірнику Департаменту освіти, науки та молоді Херсонської обласної державної адміністрації зазначено кількість закладів, здобувачів освіти та педагогів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Кількість закладів освіти на Херсонщині станом на 2019–2020 н.р.

Заклади	Кількість		
	Закладів	Дітей	Педпрацівників
Заклади дошкільної освіти	498	38367	3893
Заклади загальної середньої освіти	481	105893	12376
Позашкільні навчальні заклади	79	44016	1119
Заклади професійно-технічної освіти	26	10171	875
Заклади вищої освіти	26	35396	3420
Всього	1110	233843	21683

Джерело: [6].

Напередодні 2020–2021 н.р. здійснено оптимізацію мережі закладів освіти шляхом ліквідації 1-го інтернатного закладу обласного підпорядкування, призупинення освітнього процесу в 3-х закладах загальної середньої освіти [13].

Крім того, реорганізовано 16 закладів загальної середньої освіти в об'єднаних територіальних громадах (7 – Іванівській, 1 – Бехтерській), районах (3 – Каховському, 2 – Бериславському, 1 – Великолепетиському), 2 заклади інтернатного типу обласного підпорядкування [46].

Порівняно з минулим навчальним роком зросла кількість опорних закладів освіти завдяки їх створенню у Бехтерській, Високопільській, Каланчацькій, Тавричанській об'єднаних територіальних громадах та Верхньорогачицькому районі.

Таким чином, у 2020–2021 н.р. в області функціонуватиме 432 заклади загальної середньої освіти проти 441 закладу попереднього року, тоді як прогнозується зростання учнівського контингенту на 3,6 тис. осіб [41].

Щоб освітній простір став органічною складовою цілісного освітнього середовища, в області організовано виконання наступних пріоритетних завдань: навчання педагогічних працівників, які працюватимуть в основній школі у 2021–2022 н.р.; оснащення закладів освіти сучасними засобами навчання та шкільними меблями; запровадження нових технологій в освітньому процесі.

Аналітичні матеріали Державного комітету статистики України свідчать про поступове зменшення загальної кількості здобувачів освіти в Україні: дошкільної – на 3,7%, професійно-технічної – на 3,6%, вищої освіти – 5,4 % [11].

У той же час загальна кількість здобувачів повної загальної середньої освіти зросла на 2,4 % порівняно з 2018–2019 н.р. і становила 4138466 осіб [25].

Відповідно до регіональних даних на кінець 2019 р. в Україні функціонував 15951 заклад дошкільної освіти, який забезпечував здобуття цього рівня освіти 1280025 дітям відповідного віку [11].

Загальною тенденцією як в Україні, так і на Херсонщині є скорочення закладів дошкільної освіти в сільській місцевості. Це зумовлено браком коштів на їх утримання в об'єднаних територіальних громадах.

Завантаженість закладів дошкільної освіти по Херсонській області у розрахунку на 100 місць становить 94 особи у 2020 році, порівняно з 96 – у 2019 році [18].

Щодо охоплення дітей 5-річного віку дошкільною освітою, то відмічається загальноукраїнська тенденція у 2019 році – 69,1%, 2018 – 66,8%, 2017 – 69,5%. В Херсонській області загальна кількість дітей, віком 5 років, що відвідують дитячий садок становить 8747 осіб, серед них 66% – з міської місцевості, 34% – з сільської [11].

Загалом в Україні в закладах дошкільної освіти працюють 137450 педагогічних працівників, причому більшість з них (74%) – з міських ЗДО (рис. 1.1).

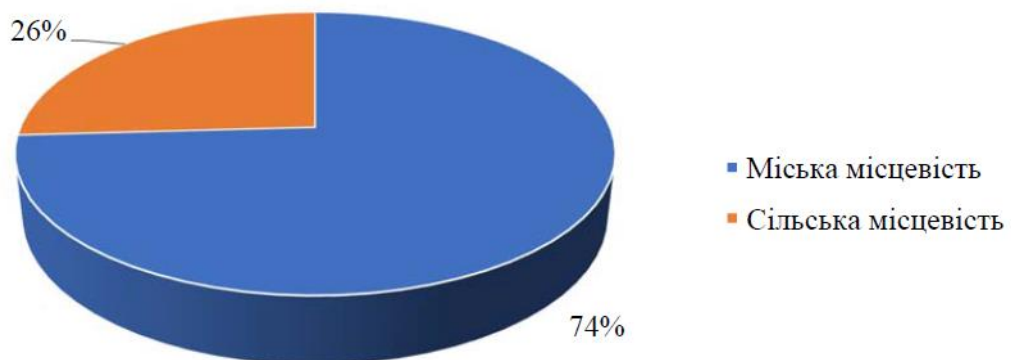

Рис. 1.1 – Кількість педагогічних працівників закладів дошкільної освіти за типом місцевості станом на 2019 рік (у%) [11]

Протягом 2019 року Міністерством освіти і науки України проведено ряд консультацій із забезпечення якісної та доступної дошкільної освіти. Серед провідних тем були якість дошкільної освіти, фінансування, забезпечення педагогічки партнерства та ін.

Для підвищення рівня доступності дошкільної освіти Херсонщини необхідно розвивати приватний сектор надання цих послуг.

Основними напрямками підвищення якості дошкільної освіти на Херсонщині є оновлення нормативно-правової бази, осучаснення методів викладання, застосування сучасних технологій та освітніх методик, розробка нової моделі фінансування цього типу закладів, підвищення соціального статусу та матеріальне стимулювання педагогів закладів дошкільної освіти до професійної діяльності [57].

По Херсонській області спостерігається поступове зменшення кількості закладів загальної середньої освіти. Динаміку кількості закладів загальної середньої освіти відображено в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3 – Динаміка зміни кількості закладів загальної середньої освіти за 2014–2020 рр.*

Роки	Кількість закладів загальної середньої освіти	Динаміка
2014–2015	474	–
2015–2016	465	-1,9%
2016–2017	451	-3,0%
2017–2018	436	-3,3%
2018–2019	423	-3,0%
2019–2020	415	-1,9%

* Складено за даними Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

На сьогодні кількість шкіл у сільській місцевості Херсонської області складає 64,8%, а у міській місцевості – 35,2%. В загальній динаміці кількість учнів з 2014 по 2020 р. збільшилась на 6,6%. Кількість учнів в міських школах у 2020 р. 74911 осіб, а у сільській – 36954 осіб [74]. Оптимізація мережі закладів загальної середньої освіти сприяє зростанню їх наповненості як міській, так і в сільській місцевості.

На одного вчителя по Херсонській області припадає 9-10 учнів. На один заклад освіти приходиться в середньому 27 учителів.

В області функціонують дві школи для національних меншин. Однією з них є Недержавне навчально-виховне об'єднання «Дошкільний заклад – спеціалізована школа І-ІІІ ступеня «Хабад» з поглибленим

вивченням англійської мови та івриту» (засноване у 1993 р.). Його мета – поширення єврейських традицій, культури, мови в Україні [16].

Єврейська школа «Хабад» – одне з найкращих навчальних закладів міста, яке пройшло атестацію з відзнакою. Якісний склад вчителів та залучення кращих фахівців з інших закладів освіти сприяють виявленню і різносторонньому розвитку здібностей учнів. Завдяки невеликій кількості учнів в класах, а отже системи навчання, наближеної до репетиторства, та здійсненню індивідуального підходу – забезпечують 100% позитивний результат. Зв'язок школи з єврейськими закладами вищої освіти дає можливість випускникам продовжувати отримувати безкоштовну вищу освіту і стипендії в Одеському Єврейському університеті, Дніпропетровському університеті «Бейт-Хана», а також в інших українських і зарубіжних вищих навчальних закладах. Дошкільне відділення НВО «Хабад» – є міцним фундаментом освітнього об'єднання. З дитячого садка діти вивчають іврит і англійську мову [65].

Ще одним закладом для національних менших є Херсонська гімназія № 16 із вивченням мов національних меншин Херсонської міської ради. Цей заклад надає своїм учням можливість в рамках шкільної програми вивчати такі мови як російська, польська, англійська, німецька, новогрецька, англійської, німецької, польської, новогрецької і, звичайно, рідної української мови. Учителі та учні школи впевнені, що вивчення іноземних мов та багатомовність є ключами до взаєморозуміння та взаємоповаги. При школі діють спеціалізовані мовні клуби, де учні мають змогу поспілкуватися безпосередньо з носіями мови, яку вивчають [49].

У 2019–2020 рр. збільшено кількість освітніх закладів, де впроваджується інклюзивна освіта з 50 у 2019 р. до 69 – у 2020 р. І, як наслідок, збільшилась кількість класів з інклюзивною формою навчання з 95 у 2019 р.і до 160 – у 2020 р. Найбільш активно інклюзія впроваджується у Білозерському, Генічеському, Олешківському районах

та м. Херсоні. У 2019–2020 рр. в 12 закладах загальної середньої освіти Херсонської області було відкрито 75 спеціальних класів для 809 дітей з особливими освітніми потребами. Для проведення корекційно-розвивальних занять здійснюється придбання спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку, обладнання, дидактичного матеріалу та особливих наочних засобів для виконання індивідуальних програм розвитку дитини використано 6496,0 тис. грн. На оснащення кабінетів новостворених інклюзивно-ресурсних центрів виділено кошти в сумі 2015,12 тис.грн. [27].

Для забезпечення конкурентоспроможності учнів Херсонщини упроваджуються обласні програми «Розвиток людського капіталу Херсонської області» на 2017–2023 рр. Ця програма спрямована на залучення сільської молоді до навчання у педагогічних закладах вищої освіти Херсонщини з їх подальшим працевлаштуванням в школах області. Головною метою програми є здійснення напрацювань розвитку локального патріотизму, щоб випускники шкіл залишалися навчатися в херсонських вузах і залишалися працювати на території Херсонщини [34].

За результатами цієї програми вступили та навчаються за Програмою у 2019 р. за педагогічним напрямком 44 особи (особи, які рекомендовані Комісією з надання цільових пільгових кредитів за рахунок коштів обласного бюджету на здобуття вищої освіти відповідно до обласної програми «Розвиток людського капіталу Херсонської області»), з них: м. Херсон – 1 особа, м. Каховка – 4, Білозерський район – 2, Бериславський район – 1, Великоолександрівський район – 1, Великолепетиський район – 4, Голопристанський район – 4, Каланчацький район – 1, Каховський район – 3, Нижньосирогозький район – 3, Новотроїцький район – 1, Скадовський район – 2, Олешківський район – 1, Чаплинська ОТГ – 6, Чулаківська ОТГ – 1, Іванівська ОТГ – 1, Ювілейна ОТГ – 1, Каланчацька ОТГ – 1,

Музиківська ОТГ – 2, Асканія-Нова ОТГ – 1, Роздольненська ОТГ – 1, Хрестівська ОТГ – 2 [41].

Таким чином, можна зазначити, що протягом останніх 5 років відбулося суттєве реформування освітньої галузі, що виражається в оптимізації шкільної мережі, відкритті нових шкіл, виділенні додаткового фінансування на розвиток матеріально-технічного оснащення шкіл. Існують та успішно функціонують школи для національних меншин.

За таких умов доцільним є звертання до історико-педагогічного досвіду другої половини XIX – початку XX століття, коли на Херсонщині функціонували заклади освіти різного спрямування, підпорядкування та фінансування.

1.2 Історико-педагогічна література з теми дослідження

Розвиток освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку XX століття належить до малодосліджених. Переважно, вивчення цього питання проводилося лише за окремими напрямками, що не давало змоги отримати цілісного уявлення про стан, систему функціонування, проблеми, особливості діяльності закладів освіти тощо. Досліджуючи історіографію розвитку системи освіти на Херсонщині, варто виокремити три наступні періоди: 1) дореволюційний (1861–1917 рр.); 2) радянський (1917–1991 рр.); 3) сучасний (1991–2020 рр.).

У дореволюційний період (1861–1917 рр.) більшість праць присвячено вивченню процесу розвитку освіти у загальноімперському масштабі. Вони спрямовані на аналіз та узагальнення досвіду роботи різних типів закладів освіти, визначення їх місця у системі освіти Російської імперії. У цьому плані важливими є роботи П. Каптерева,

С. Князькова, Е. Левассера, С. Рождественського, Н. Сербова, Л. Толстого, О. Тонконогова, М. Чехова та ін. [1].

Російський учений М. Чехов [2] дав розгорнуту характеристику стану народної освіти в Російській імперії з 60-х років XIX до початку XX століття. Ним проаналізовано діяльність шкіл, розглянуто основні етапи розвитку освіти, систему фінансування, підготовку кадрів, відзначено труднощі і перешкоди у роботі різних типів закладів освіти. Вчений звернув особливу увагу на місце і роль Міністерства народної освіти, земств, церкви, сільських громад у розвитку шкільної освіти. Проаналізовані та висвітлені М. Чеховим документи формують уявлення про ставлення держави, церкви та земства до школи. Проте, дослідником мало уваги приділено розвитку народної освіти в Україні.

Ще один історик С. Рождественський [3] проаналізував діяльність земства, церкви і міських громад в напрямку освіти. Він уважав неможливим для держави відсторонення земств від управління освітою, виступав за подолання непорозумінь між Міністерством народної освіти і церквою, критикував міністерство за довготривалу відсутність у школах навчальних програм, неспроможність держави розв'язати кадрові проблеми, незадовільний контроль за роботою народних училищ. Твори автора містять значну кількість змістовного історичного матеріалу і загальну характеристику закладів освіти.

Значну увагу на ролі держави у розвитку народної освіти, ставленні суспільства до школи зосередив О. Тонконогов [4]. Освіту з позицій виховання розглядав П. Каптерев [5], який проаналізував діяльність земської, церковної та національних шкіл.

Детальний опис народної школи XIX століття знаходимо у праці В. Стоюніна [7]. Він розглядає проблеми взаємовідносин «школа – держава», «сім'я – школа», «школа – церква». Крім того автор аналізує педагогічні погляди відомого педагога того часу М. Пирогова. У той же час В. Стоюнін зосереджує свою увагу, переважно, на жіночій освіті.

Цікавими також є «записки» М. Бунакова [8]. Автор розповідає про шляхи розвитку освіти в Російській імперії. Робота містить багато прикладів з життя школи.

У праці Харківської спілки поширення грамотності «Народна енциклопедія наукових та прикладних знань» з історичної точки зору проаналізована реформа 1861 р. та її вплив на народну освіту. В ній описано роботу Міністерства народної освіти, царські укази стосовно освіти, управління закладами освіти, проаналізовано навчальну програму, кадрові проблеми шкіл, їх фінансово-економічне забезпечення. Авторами твору зосереджено увагу на становості освіти, її класовому характері. Також відзначено роль царату, наголошено на ідеї релігійності виховання, прихильником якої був Микола I. Варто відзначити наявність у цій праці статистичних даних, які надають уявлення про стан освіти у XIX столітті [9].

Велику кількість статистичного матеріалу про стан освіти Російської імперії (в тому числі Херсонської губернії) містять праці Г. Фальборка та В. Чарналуського [10]. Це дало можливість авторам зробити порівняльний аналіз розвитку освіти на Херсонщині із загальнодержавним, а також потрактувати законодавчі акти імперії, навчальні програми.

Особливо цікавими є праці про становлення початкової школи в середині XIX століття. Цей період характеризувався пошуком шляхів розвитку народної освіти, формуванням її задач та засобів їх реалізації. Поява земської, зміцнення позицій церковної школи значною мірою породили протистояння між ними. Цьому сприяла і реакційна політика держави відносно народної освіти, яка значно посилилася наприкінці 60-х років і тривала до 90-х років XIX століття. Зусилля передових педагогів, земських діячів були спрямовані на подальше вдосконалення діяльності початкових училищ.

Авторами таких робіт є П. Борзаковський, А. Конощенко, М. Пирогов, Є. Стрельцов, В. Фармаковський, О. Штевен [11]. Зазначені роботи містять значний фактичний матеріал, засвідчують розвиток початкових шкіл, подають структуру управління навчальними закладами, статистичні відомості, висвітлюють проблеми та перспективи розвитку народної освіти на Півдні України, акцентують увагу на кадровому забезпеченні шкіл, ролі органів місцевого самоврядування та держави в освітянському процесі. Разом із тим, в них переважають занадто позитивні оцінки ролі земств, місцевої влади у розгортанні шкільної мережі, забезпеченні та фінансуванні шкіл, а також поза увагою залишаються питання методичного та програмного забезпечення шкіл.

Окремі повіти з дозволу Херсонського губернського земства друкували аналітичні та підсумкові матеріали про роботу народних шкіл. Показовою у цьому плані є робота Єлисаветградського історика А. Пашутіна «Історичний огляд м. Єлисаветграда» [14], в якій підбиваються підсумки роботи народних міських шкіл за положенням 1874 р. з моменту їх створення до 1897 р. Робота містить значну кількість історичного та цифрового матеріалу, статистичних відомостей про кількість шкіл, учнів, розвиток окремих міських та повітових училищ. Однак автор значно менше уваги приділяє парафіяльним школам, в їх характеристиці переважає описовість та позитивізм, недостатньо досліджені фінансові, організаційні, кадрові та учбові проблеми початкових шкіл. Але незважаючи на недоліки праця дає цілісне уявлення про стан народної освіти в місті.

У пореформений період початкова школа відчувала різку нестачу вчителів, низький професіональний рівень їх підготовки, відсутність державної турботи про педагогів. Про це свідчать аналітичні праці С. Миропольського, С. Рачинського [15]. С. Миропольський зауважував, що необхідним є проходження вчителями курсової підготовки,

організація педагогічних з'їздів. С. Рачинський [16] розглядав як основне завдання школи поширення грамотності та знань серед населення.

Організаційні питання роботи народних шкіл у середині XIX століття аналізували також М. Борисов, В. Єлисеєв, А. Коридалин, М. Корф, А. Обухов, В. Фармаковський та ін. [17]. Автори вказували на посилення тиску держави на школу, що уповільнювало прогресивні тенденції в управлінні народними школами, ставило заклади освіти, вчителів у залежність від місцевої влади, духовенства, а також відзначали посилення релігійного впливу на життя народної школи. Свідченням тому є також праці М. Весселя, С. Рачинського, В. Рождественського, Д. Тихомирова [18].

Діяльність недільної школи у середині XIX століття висвітлювала у своїх працях Х. Алчевська. Її твори «Книга для дорослих» та методико-бібліографічний poradnik «Що читати народові?» відіграли провідну роль у розвитку недільних шкіл в Україні. Саме Христина Алчевська стала основоположником методики навчання дорослих [22], а її праця «Передуманное и пережитое» є безцінним матеріалом для вивчення та використання під час дослідження освіти другої половини XIX століття.

Загальнодержавну задачу освіти у другій половині XIX – на початку XX століття вдало висвітлено російськими істориками С. Князьковим і Н. Сербовим. Вони наголошували, що школа є основною зброєю політики царату [25].

Завершуючи огляд джерел дореволюційної доби, можна зробити висновок, що у другій половині XIX – на початку XX століття авторами висвітлювалися різні аспекти діяльності закладів освіти. Особлива увага приділялася організації роботи шкіл, створенню навчально-методичного забезпечення, підготовці педагогічних кадрів, формуванню громадської думки, ролі громад в утриманні і забезпеченні шкіл, їх фінансуванні. Окремі праці присвячувалися загальному аналізу діяльності уряду,

земств, церкви у розвитку освіти для народу. Критично оцінювалися роль і місце держави в освітянському процесі, акцентувалася увага на переломних моментах розвитку освіти. Проте, у працях не аналізується розвиток освіти на регіональному рівні, зокрема на Херсонщині.

За радянських часів розпочався новий етап вивчення історії дореволюційної школи. У 20-30 роки ХХ століття з'являються наукові праці описового та мемуарного характеру, які мали на меті підкреслити переваги радянської школи над дореволюційною. Зокрема, аналіз основних тенденцій та етапів розвитку освіти знаходимо у працях таких авторів, як-от: С. Каменєв, Є. Мединський [27].

Одеський історик П. Нестеренко [28] розглядав систему дореволюційної освіти, підкреслюючи становість.

Цікавим є рукопис А. Готалова-Готліба «Матеріали для історії народної освіти в Одесі» [29]. У праці простежується процес становлення та розвитку освіти в Одесі в дореволюційний період. Робота містить цікаві приклади, аналіз подій, пов'язаних з економічним і соціальним розвитком міста. Праця майже не містить аналітичного та порівняльно-статистичного матеріалу, переважає описовість, простежується намагання автора зайняти позицію стороннього спостерігача, концентрується значна увага навколо осіб високого рангу, які мали вплив на народну освіту у державі, спостерігається відхилення від основної теми дослідження, концентрується увага на проблемах, які мають побічний вплив на школу. Проблеми освіти у місті автором розглядаються крізь призму міської думи, попечителя Одеського учбового округу, Міністерства народної освіти, періодичних видань. А народна школа із своїми проблемами залишилася у автора на другому плані.

У 1920–1930 рр. радянські вчені вивчали надбання народної школи другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Однак, авторами здебільшого накопичувався фактичний матеріал функціонування

дореволюційних закладів освіти, здійснювалась його обробка, аналіз, узагальнення, а також висвітлювались переваги соціалістичної школи.

У 1940–1960-ті роки радянські педагоги та історики висвітлювали реформи другої половини XIX століття в контексті впливу на освіту. Вийшли друком праці М. Константинова, Є. Мединського, М. Прокоф'єва, В. Смирнова, В. Струминського, М. Шабасєвої [30]. Автори наголошують на протиріччях законодавчої бази з питань освіти, незацікавленості керівництва імперії щодо реформування освіти, незадовільному рівні писемності сільського населення (адже згідно перепису населення 1897 р. понад 76% селян були неграмотними). Вчені відмічають як позитив у розвитку освіти того часу участь земства. Однак їхні праці не містять статистичних даних про різні типи закладів освіти [68].

Аналогічної думки щодо невеликого обсягу знань, які надавала дореволюційна освіта, додержуються також А. Алексєєв, М. Анісов, М. Гончаров, М. Щербов [31]. Вони вказують на те, що згідно зі статистикою неписьменними були три чверті всього населення країни, та виділяють факт використання царизмом освіти як засобу ідеологічного впливу на населення України (у підпорядкуванні церкви перебували 38,3 % народних шкіл). М. Гриценко [32], вказуючи на злидений стан народної школи, розглядає її, як невідповідну вимогам того часу через малу кількість дітей (4,7%) шкільного віку, що були залучені до навчання, проте зауважує про вищий рівень освіченості жителів Херсонської губернії у порівнянні з іншими регіонах України (25,9%), що він пояснює існуванням на півдні України великої кількості колоністських німецьких шкіл з обов'язковою початковою освітою [33].

В середині XX сторіччя дослідники спрямували свої зусилля на встановлення місця та ролі імперського уряду у здійсненні реформ в освітній сфері починаючи з 50-х років XIX та на початку XX століття.

Значний масив праць науковців, що друкувались починаючи з 70 років ХХ сторіччя, висвітлював організаційно-педагогічні процеси в освіті дореволюційного періоду на прикладах педагогічної діяльності видатних педагогів. Ученими вивчався зміст тогочасної освіти та здійснювався науковий пошук позитивного досвіду у освіті дореволюційного періоду. Серед таких науковців варто відмітити Ш. Ганеліна, М. Гриценка, С. Єгорова, В. Попова [35] та ін.

Проте, праці вчених радянського періоду мали ідеологічну забарвленість. Серед них відзначимо дослідження О. Осокова [36], який справедливо зауважував на реакційний характер діяльності царату щодо освітньої галузі. Серед найпоширеніших проявів реакційності царського уряду до освіти були насильницька імплементація церковного навчання, взяття під опіку духовних училищ, установа перепони у розвитку національних шкіл, запровадження заборон на вивчення та навчання рідною мовою. Поряд з позитивними висновками автора про активну участь земства в освітніх процесах, його вплив на підвищення освіченості населення, відмітимо те, що він не надав належної уваги організації забезпечення та державного нагляду за роботою різних типів шкіл та народних училищ [18].

У друкованому багатотомному виданні «Історія міст і сіл Української РСР» (Херсонська, Одеська, Миколаївська, Кіровоградська області), що побачило світ наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ сторіччя, автори, здійснивши аналіз архівних та літературних джерел, довели важливу роль освітянської складової в історії розвитку південних регіонів, конкретизували факти започаткування та становлення народних шкіл, їх розвитку майже у кожному населеному пункті півдня України [37].

Свідченням продовження зростання зацікавленості науковців до дослідження дореволюційної школи в 1980 роки вважаємо праці П. Лебедєва, Н. Калиниченко [38], які становлять інтерес завдяки

великому обсягу документального архівного матеріалу (маніфести, укази, Положення, урядові розпорядження, статuti), що відображають вплив царського уряду та духовенства на освітянські процеси.

Зацікавленість викликає наданий науковцями опис кадрового вчительського складу та аналіз діяльності найвідоміших педагогів дореволюційного часу (К. Ушинського, М. Ільмінського, В. Водовозова, В. Сиповського, М. Демкова, В. Бехтерева), спрямованої на пошук нових прогресивних методів навчання.

Отже, можемо констатувати, що загалом радянські вчені відмічають негативні тенденції в освіті дореволюційного періоду, але попри це відзначають як позитив значний педагогічний доробок видатних педагогів того часу, а також позитивну участь земств у вдосконаленні системи народної освіти.

Становленням незалежної української держави стало поштовхом для наукової діяльності, зокрема, і у дослідженні історії освіти. Доказом цієї цікавості є дисертаційні дослідження В. Вдовенко, Т. Довженко, О. Драч, І. Захарової, Н. Коляди, Л. Корж, Т. Кравченко, О. Мармазової, І. Петренко, Л. Рябовол, Г. Степаненко, І. Шумілової та ін.

Сучасні українські дослідники значну увагу надають саме дореволюційній освіті в окремих регіонах України.

Так, у наукових працях Т. Кравченко, Л. Корж, О. Мармазової, І. Шумілової висвітлені проблеми розвитку освіти в дореволюційний період в регіонах Приазов'я, Катеринославського, Полтавського, Чернігівського, Харківського земств у другій половині XIX – на початку XX століття [41]. Детальним вивченням питань методики роботи з учнями в дореволюційний період займалась Т. Довженко [44]. Зокрема вченою здійснено аналіз навчальних планів та програм шкіл другої половини XIX століття, на підставі якого надано обґрунтування словесного методу навчання.

Дослідження В. Андріяш стосується проблем запровадження української мови, зокрема, у народних школах Херсонської губернії [45]. Хоча питання освіти не є основним у дисертації В. Андріяш, але авторка спромоглася на підставі дослідження діяльності Маркса показати його позитивний внесок у розбудову народних шкіл Херсонської губернії з навчанням українською мовою.

Розвиток національного виховання у другій половині XIX – початку XX століття досліджувала Н. Коляда [46], яка торкнулась питань діяльності закладів освіти для дорослих та надала характеристику недільним школам як центрам національної української культури. Проте вважаємо, що науковець недостатньо висвітлила позитивний вплив земств та православної церкви на розвиток недільних шкіл в регіонах України.

Також серед сучасних науковців що досліджували вплив церкви на освіту можна відмітити також О. Тригуб [48], О. Федорчук [49] та Г. Степененко [50]. Вивчаючи історію Херсонської єпархії, О. Тригуб детально охарактеризував церковні заклади освіти півдня України, проаналізував процес підбору кадрового вчительського складу для них, а також дослідив методи та форми освітнього процесу. О. Федорчук вказувала на провідну роль релігії у церковних закладах освіти. У якості негативу дослідниця відмічала недостатній рівень знань учнів, русифікацію навчання, а також зауважувала, що на початку XX сторіччя спостерігалось скорочення кількості церковних освітніх закладів [41]. Досліджуючи дореформений період, Г. Степаненко відзначила важливу роль церковних шкіл у підвищенні рівня письменності населення сіл, які на початку XX сторіччя займали провідне місце у системі освіти країни. Незважаючи на значні результати проведених досліджень, автори практично не приділяли уваги діяльності різних типів освітніх закладів. Проте, ці дисертаційні дослідження стали одними з перших у вивченні церковної освіти південних регіонів України [74].

З підручника «Педагогіка: теорія та історія» (автори В. Галузинський і М. Євтух) можна отримати уявлення про формування народної освіти та її стан в досліджуваний період. Авторами з критичного боку розглянуто дореволюційну освіту як таку, що не задовольняла потреби суспільства того часу, а уряд імперії навіть не намагався покращити ситуацію [55]. Однак, наведені в підручнику питання не в повній мірі розкривають негативні та позитивні сторони в діяльності народної школи, що не надає змоги оцінити соціальні та культурні процеси, що відбувались в освіті.

Натомість підручник М. Левківського та О. Дубасенюк з історії педагогіки надає уявлення про етапи розвитку освіти від прадавніх часів і до ХХ сторіччя [56]. Надаючи характеристику системи освіти через висвітлення суспільного життя країни та творчий життєвий шлях педагогічних діячів, автори залишають поза увагою формування цілісного сприйняття розвитку народної освіти, не вказують на участь та роль державних інституцій, місцевих органів влади та громад у діяльності народних шкіл, залишаючи не розглянутими питання аналізу учнівських колективів, педагогічного контингенту, а також матеріального забезпечення народних шкіл.

Проблеми освіти українського народу з часів Київської Русі до сьогодення досліджено в колективній праці «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок ХХ ст.)» Н. Калениченко, М. Ярмаченка та ін. [57]. Особливу увагу автори приділяють опису освітніх процесів у другій половині ХІХ сторіччя. Окремо розглядається освіта на півдні України, надається невелика, проте вичерпна характеристика регіону, жителів, створення перших шкіл. Але у праці народна школа середини-кінця ХІХ сторіччя висвітлюється як школа «насилля та жорстокості», «де себе вільно почували любителі різок», відмічається занепад, недостатній стан матеріального забезпечення, релігійність, а відомості про кількість церковних шкіл явно завищені,

при цьому автори помиляються у даті взяття під свою опіку церквою початкової школи зазначаючи 1874 р., не відзначають позитивних моментів пов'язаних з роллю земства у народній освіті [29].

Питання становлення земської освіти на початку ХХ століття висвітлюється у книзі «Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933)» [58]. У праці з різних боків схарактеризовано питання народних шкіл, прагнення та роботу земств щодо вдосконалення закладів освіти, розглянуто участь інтелігенції в боротьбі за існування школи з українською мовою. Авторами наводяться приклади умов роботи закладів освіти, вказується на стан їх матеріального, фінансового та програмного забезпечення. Проте праця охоплює дореволюційний період початку ХХ сторіччя та висвітлює проблеми земської школи не вказуючи на інші типи шкіл, що існували в той час. Це не в повній мірі надає можливість порівняти процеси навчання в різних типах освітніх закладів.

Авторським колективом у складі О. Любара, М. Стельмаховича, Д. Федоренка [59] в навчальному посібнику розглянуто історію української школи. Науковцями визначені основні напрямки розвитку освіти в Україні, змальовані визначні педагогічні особистості (М. Драгоманов, Б. Грінченко), розглянуті тенденції розвитку української педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Зацікавленість викликають дослідження організації освіти в Україні науковців з Херсонщини та Миколаївщини: С. Водотики, О. Коротецького, Є. Луценко, Є. Сінкевича, О. Федорчук, А. Форостяна, В. Халамендика [61]. Серед дослідників нашого краю варто відзначити роботи В. Добровольської, Г. Додонової, Д. Заковоротнього, М. Левченка, А. Панасика, Л. Петухової [62]. У працях зазначених науковців проаналізовано чималий обсяг історичних та архівних джерел, на основі яких досліджено діяльність освітніх закладів півдня України: церковних та земських шкіл, а також шкіл Міністерства народної освіти.

Авторами зосереджено увагу на визначній ролі місцевих органів влади у розвитку, матеріальному забезпеченні та поширенні освіти, формуванні педагогічного складу, а також наведені приклади діяльності шкіл Херсонської губернії.

Вплив царату на народну освіту можна простежити за монографією С. Валько [63]. У дослідженні на основі фактичних даних проаналізовано політику імперського уряду щодо народної освіти, зокрема і у південному регіоні. Автором висвітлено організацію діяльності різних типів училищ та наведено архівні статистичні дані, що дають змогу отримати повне уявлення про розвиток школи у період, що вивчається.

Науковець з Одеси Н. Агафонова, вивчаючи питання розвитку національної системи освіти в Україні перших десятиріч XX століття, акцентувала увагу на участі інтелігенції у боротьбі за впровадження українськомовного навчання, намагання сформувати національні учительські організації та спілки педагогів, а також зазначила про позитивний внесок земств у спробах українізувати школу. Дослідниця зазначає, що друга половина XIX століття ознаменувалась формуванням учительської громадськості з передовими прогресивними думками, що і стало передумовою зародження освітянського руху [64].

Херсонський дослідник В. Бобров [65], розглядаючи середню освіту кінця XIX – початку XX сторіччя у містах півдня України, вивчав політичні умови та соціально-економічний стан суспільства, що впливали на педагогічні думки та розвиток освіти в південному регіоні. В цьому аспекті В. Сурін [66], базуючись на історичних подіях, що відбувались у Херсоні, дослідив процес становлення народної школи в дореволюційний період, охарактеризувавши навчальні заклади, виокремив дати створення перших шкіл.

Найбільш повний історичний екскурс в розвиток початкової освіти півдня України наведено в колективних монографіях дослідників з

Миколаєва (І. Павлика, П. Тригуба, О. Білюка, Ю. Крючкова, В. Шкварця, М. Мельника [67]), якими в динаміці висвітлено історію розвитку південного регіону, виокремлено основні напрямки народної освіти, вплив суспільства на школу. Особливу увагу дослідників зосереджено на школах грамотності, міських та парафіяльних школах. Автори відмічають роль державних органів у формуванні народних шкіл та вказують на аспекти політики уряду щодо русифікації населення південних регіонів України. Поряд із цим, дослідниками відмічено позитивну роль військових чиновників, що очолювали міста, у підтримці освіти, але занадто уваги приділено висвітленню негативних аспектів у діяльності народних шкіл.

Зважаючи на багатонаціональність населення півдня України, для навчання дітей інших національностей створювались колоністські німецькі, болгарські школи, в яких навчання проводилось здебільшого іноземними мовами. Е. Плесецька-Зебольд [68] у своїй праці «Одеські німці. 1803–1920» наводить приклади зародження та розвитку колоністських шкіл, відмічає їх провідну роль у поширенні грамотності. Дослідниця відзначає досить довгу автономію існування таких шкіл без значного втручання державних органів в їх діяльність та сприяння органів місцевого самоуправління розвитку шкіл цього типу.

Отже, проблематика розвитку освіти у дореволюційний період досліджувалась у працях багатьох науковців, що були сучасниками становлення та розвитку народної школи. Така історіографія наповнена багатьма статистичними даними та містить у собі опис процесів становлення освіти в динаміці. Переважна більшість дослідників зацентрували увагу на участі різноманітних державних інституцій та релігійних організацій в розвитку та становленні народної школи, навели характеристику учнівського контингенту і педагогічного кадрового складу, матеріального оснащення закладів освіти, їх методичного та програмного забезпечення, що надає змогу отримати

уявлення про вплив земств, імперського уряду, органів місцевої влади, духовенства на освітню галузь того часу.

З позиції класової та ідейної боротьби розглядається дореволюційна освіта науковцями радянського періоду. Проте, незважаючи на ідеологічну забарвленість досліджень, радянськими вченими питання участі духовенства, земств та державних органів у зародженні та розвитку народних шкіл висвітлювалися всебічно. Значна увага акцентувалась на наданні характеристики матеріального забезпечення училищ, суспільного становища педагогів [31].

Дослідження сучасних науковців мають на меті розгляд позитивних досягнень школи у другій половині XIX – на початку XX століття. В їх працях міститься великий обсяг статистичних даних, що надає змогу здійснити аналіз та порівняння діяльності різних типів шкіл.

Незважаючи на велику кількість праць, в яких досліджувались питання народної освіти в Україні, на сьогодні бракує комплексного дослідження історії розвитку освіти Херсонщини, оскільки малодослідженими є питання роботи міських шкіл, сільських шкіл, шкіл грамоти, училищ з підпорядкуванням місцевому духовенству, також на недостатньому рівні висвітлено роль місцевих органів самоврядування в організації освітянської діяльності південного краю. А отже, є нагальна потреба у проведенні дослідження становлення та розвитку освіти на Херсонщині у другій половині XIX на початку XX сторіччя.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1 Основні тенденції розвитку освіти на Херсонщині у другій половині ХІХ століття

Система освіти в Російській імперії проходила процес становлення, починаючи з кінця ХVІІІ століття. Після створення у 1802 р. Міністерства народної освіти організовано єдину мережу шкіл. Заклади освіти поділялись на чотири розряди: парафіяльні школи та приходські училища (початкова освіта); повітові училища (початкова школа); гімназія (середня освіта) і університети (вища освіта) [24].

Актуальність створення єдиної системи освіти обґрунтовувалась все більше зростаючими потребами суспільства у фахівцях (армія, державне управління, економіка, культура і т.д.). Зокрема, починаючи з 1803 р. осіб без освіти заборонялось приймати на державну службу. Це спрягло подальшому удосконаленню системи освіти. Також на ці процеси значно впливали церква і громадськість [65].

Станом на початок ХІХ століття заклади освіти Херсонщини входили до Харківського (1805–1832 рр.), а пізніше (з 1833 р.) Одеського навчальних округів. Їх очолював попечитель. Округи перебували у підпорядкуванні Міністерства і генерал губернатора. Початкова школа підпорядковувалась дирекції народних училищ і очолювалась директором губернської гімназії [82].

Перша половина ХІХ століття ознаменувалась реакційними діями царської влади. Кількість шкіл була недостатньою, бракувало вчителів,

підручників та навчального приладдя. Кріпакам заборонялося навчатися у школах та закладах вищої освіти. Здійснювався суттєвий ідеологічний вплив [72].

Міністром освіти Шишковим у 1824 р. було наголошено, що освіта має бути русифікованою. Для державних службовців успіхи в опануванні науками стали обов'язковими. Керівництво освітою та кадровий потенціал призначався з росіян. Мета навчання полягала в русифікації населення [19].

Зростання початкової школи відбувалось повільно. У 1814 р. відкрились перші в м. Херсоні приходське і повітове училища. До 1856 р. ці заклади освіти закінчили 840 чоловік. Станом на 1855 р. у них працювали 7 вчителів та навчалось 128 учнів. Навчання було платним. Учні сплачували по 2,5 крб. за рік. З бюджету на утримання закладів отримували лише 1,3 тис. крб. [71]. У додатку Г наведено список закладів освіти міста Херсон по часу заснування, що дозволяє відслідкувати історію становлення освітньої справи на Херсонщині.

У 1812 р. в Олешках відкрили повітове двокласне (а пізніше чотирикласне) училище. Станом на середину XIX століття в ньому налічувалось 7 вчителів і 110 учнів. Вивчали російську мову, арифметику, Священну історію і катехізис, латинську мову, геометрію, початки технології, всевітню і російську історію, географію і природознавство, правила життя у суспільстві. Відповідно до здібностей учнів поділяли на розряди. Кращим методом навчання вважалося, коли більш здібні учнів навчали менш здібних [51].

Училищу допомагали такі благодійники, як: Л. Овсяніко-Куліковський. Він подарував будинок та кошти. Я. Скадовський у 1813-1846 рр. був «почесним доглядачем» і опікувався ремонтом, закупівлею підручників, нагородами учням тощо, витративши на це понад 12 тис. крб. [73].

Повітові училища – Херсонське, Олешківське і Мелітопольське – надавали освіту в обсязі молодших класів гімназії. Вони утримувались в основному за казенні кошти [42].

Сільські парафіяльні однокласні училища утримувались за рахунок казенних коштів та сільських громад. В середині XIX століття в державних закладах освіти Херсонської губернії працювали 52 вчителі. Це було недостатньо, щоб забезпечити потреби регіону. Нестача вчителів суттєво гальмувала розвиток освіти. Парафіяльні училища працювали в Каїрах (1814), Знам'янці (1814), Збур'ївці (1844), Агайманах (1844), Білозерці (1844), Верхньому Рогачику (1844), Новій Маячці (1844), Горностаївці (1854), Великих Копанях (1859), Козачих Лагерях (1860), Чаплинці (1860), Рубанівці (1861) та ін. Ці заклади були невеликі. На одного вчителя приходилось 16–20 учнів. Найбільшим було Бериславське училище. Протягом 1839–1855 рр. його закінчило 176 учнів. Станом на 1855 р. в цьому працювали 2 вчителі і навчалось 56 учнів, а вже 1864 р. в училищі навчалось 190 хлопців і 78 дівчат [64].

Внаслідок реформи Кисельова (1842 р.) відбулось масове відкриття парафіяльних шкіл у державних селах (волосних). Їх фінансування відбувалось на кошти місцевих громад. Також вони отримували незначні асигнування від Міністерства. Такі школи були у Великій Лепетисі, Юзкуях, Князе-Григорівці, Красному, Нижніх Сірогозах, Верхньому Рогачику, Генічеську, Великій Олександрівці та ін. В деяких волостях було по дві школи. В Рубанівці парафіяльна школа відкрилась в 1842 р., сільське приходське училище – у 1861. Подекуди самі селяни, розуміючи значення освіти, на свої кошти засновували школи. Зокрема, у Станіславі на додаток до парафіяльної школи у 1861 р. було відкрито ще одну, на кошти сільської громади [34].

Таким чином, мережа закладів освіти поступово збільшувалась. В 1837 р. в повітових та парафіяльних училищах Херсонської губернії було 630 учнів, в 1856 р. – 15 повітових і парафіяльних училищ.

Початкову освіту можна було отримати в дяківських і парафіяльних школах, повітових і парафіяльних училищах [28].

Незважаючи на зростаючу мережу закладів освіти, їх кількість не відповідала потребам. Напередодні 1861 р. у Херсонському повіті було лише 25 шкіл, а у Таврії – 12. У 1843 р. в м. Херсоні в усіх типах закладів освіти було 444 учня, в 1853 р. – 760. Тобто понад 80% жителів залишались неписьменними. В селах грамотних були одиниці [28].

У 1861 р. Л. Овсяніко-Куликовський відкрив приватну школу.

З середини XIX століття почали відкриватись чимало приватних пансіонів, закладів освіти для дітей купців, дворян і вищого чиновництва. Проте все ще значна кількість дітей заможних верств населення отримували початкову освіту за допомогою домашніх вчителів і гувернерів [24].

Як зауважує С. Водотика, «в початковій школі панував релігійно-містичний напрям виховання і навчання. За реформою О. Шишкова в повітових училищах було ліквідовано викладання природничої історії та скорочено курси географії та історії, а латина та німецька стали обов'язковими лише для майбутніх гімназистів. Початкова освіта була одним із знарядь русифікації України» [11, с. 120].

В XIX столітті розпочалося формування професійної освіти. У м. Херсоні працювало Херсонське училище для дітей канцелярських службовців, в якому готували дрібних чиновників для державних установ. Фінансування училища частково здійснювалось містом. Учням, окрім основних предметів, викладали законодавство. Після закінчення випускників направляли у південноукраїнські губернії залежно від їхніх успіхів у навчанні. Станом на середину XIX століття в училищі працювали 5 викладачів та навчалися 164 учня [74].

У 1834 році в м. Херсоні відкрили училище торгового мореплавства, яке готувало суднобудівників комерційних суден, а також штурманів та шкіперів на купецькі морські судна [там само].

У 1852 році з метою заселення Нижньодніпровських пісків відкрили Олешківську школу лісничих на 30 учнів. Навчалися тут напівсироти та сироти. Навчання фінансували з казни або коштом сільських громад [61]. Це були переважно сироти і напівсироти. Школу було оснащено всім необхідним для підготовки лісників високої кваліфікації. Практичні заняття відбувалися в розсаднику або в лісі.

Починаючи з 1804 р. гімназія стала основним типом закладу середньої освіти в імперії. У березні 1815 р. відкрили Херсонську губернську чоловічу гімназію. Кількість учнів тут поступово збільшувалась: з 16 у 1815 р. до 42 – у 1834 р. та 221 – у 1861 р. До 1855 р. гімназія успішно випустила 250 осіб. При гімназії функціонував пансіон, в якому розміщувалась майже третина учнів. Плата за пансіон становила 200 крб. на рік. Діти учителів утримувались там безкоштовно.

Становий поділ між учнями гімназії показав, що переважна більшість учнів – діти дворян (45%) та офіцерів (31%). Проте вже у другій половині XIX століття становий поділ змінився і 60% всіх учнів були діти чиновників, 19% – дворян, 11% – купців, 6% – міщан, 1% – різночинців, інші верстви населення становили не більше 1%. За національністю переважна більшість учнів були українці та росіяни, проте серед них були і греки, євреї, німці, караїми та ін. [47]. До 1828 р. гімназія була чотирьохрічною, а потім перетворилась у семирічну.

Зміст навчання змінювався для розмежування з іншими ланками освіти. З I по IV класи дітям викладали Закон Божий, мови російську, німецьку та французьку мови, математику, географію, каліграфію. Навчальні дисципліни, що викладались учням старших класів, були орієнтовані на майбутню професійну діяльність. Так, майбутні канцелярські службовці проходили курси російської мови, вивчали математику та закони, а майбутні вчителі – педагогіку. Проте, всі без виключення поряд з такими дисциплінами, як фізика, математика, географія, історія, продовжували вивчати Закон Божий. Оволодівали

практичними навичками у факультативних дисциплінах таких, як: музика, танці, співи, гімнастика, а також вивчали палітурне та теслярське ремесло [16].

Російська держава не утримувала україномовних гімназій, натомість на необхідності поглиблення русифікації навчання наголошував статут від 1828 р. Дворянська освіта разом з підготовкою майбутніх дворян до навчання у закладах вищої освіти виступали основною метою підготовки. Поряд із цим для дітей недворянського стану зайвою вважалась навіть середня освіта, у зв'язку з чим оплата за неї була значно завищеною [46].

Керівні посади в гімназіях того часу займали педагоги з високим рівнем освіти, що мали дипломи університетів, такими прикладами директорів гімназій були З. Копиленко, П. П'янков, М. Позняков, В. Якубовський,. Педагогічні ради, що створювались при гімназіях, керували і навчальною, і виховною діяльністю, а педагогічний колектив формувався переважно з учителів, які були випускниками університетів та мали тижневе навантаження близько 18 год. [32].

Матеріальне забезпечення педагогічних кадрів на початку XIX століття було таким: директор гімназії отримував близько 1000 крб.; учителі, які викладали науки, – 600-700 крб.; а вчителі, що навчали мовам, – не більше 400 крб.; вихователі, які працювали у пансіоні, – 300 крб. [80].

Варто наголосити на умовній свободі вчителів щодо навчання та виховання учнів. Це сприяло кращому розвитку здібностей вихованців, формувало їх поблажливе ставлення до наук, а також створювало міцний фундамент на майбутнє життя.

Обов'язковість читання літературних видань та книг, проведення різних форм позакласної діяльності посилювали міцний зв'язок між вихованням та навчанням, що стало беззаперечним наслідком

гуманітаризації та духовності освіти. Поряд із цим, фізичні покарання учнів у вигляді різок залишилися і навіть допускались з 1828 р. [36].

Освітній процес орієнтувався на усвідомлене засвоєння навчального матеріалу, через уникнення заучування. Мова і література поряд з історією та природознавством сприймалися як форми розширення особистісної свободи. Викладання Закону Божого здійснювалось якомога ширше, а Християнське вчення глибоко проникало в освіту. Тому Святе Письмо намагались викладати якомога повніше [19].

Навчальний рік починався в серпні, а закінчувався червні. Заняття продовжувались до обіду, а уроки починались о 9 год. Їх кількість складала 3, а тривалість – 75 хвилин. «Прилюдні» випробування проводились урочисто та публічно, а іспити здійснювались за екзаменаційними білетами. Учні, що закінчували гімназію, отримували фундаментальні гуманітарні знання, володіли мовами та мали змогу обрати один з напрямів діяльності, а саме: продовжити навчання в університеті, стати державним службовцем, працювати вчителем початкових класів [64].

Незважаючи на ознаки демократизму в організації діяльності гімназії за своєю внутрішньою організаційною будовою вона залишалась в переважній більшості освітнім закладом з авторитарною структурою, була націлена на виховання еліти для формування імперських державних структур та інституцій. Це можна пояснити так званою «уваровською» виховною концепцією, що ґрунтувалась на принципах великороського державного шовінізму, православ'я та царизму [16].

Єдина на той час гімназія в регіоні була не в змозі задовольнити всіх потреб суспільства у навчанні дітей, проте не значно поліпшило таку ситуацію й відкриття у 1812 р. іншої (Таврійської губернської гімназії) [29].

Значних перетворень система освіти набула за рахунок відкриття у 1855 р. у м. Херсоні приватної школи для хлопчиків, що налічувала 2 вчителів та 14 вихованців, і двох пансіонів для дівчат шляхетного походження, що налічували 20 педагогів та 90 дівчаток [80].

Досить значним був вклад духовенства православної церкви у розбудову освіти регіону, проте варто відзначити релігійну спрямованість такого внеску, оскільки освітня діяльність церкви здійснювалась з метою навчання місіонерських кадрів для проповідницької роботи і богослов'я. З цією метою у м. Херсоні діяли два духовних училища повітове та приходське, але рівень освіти, яка в них надавалась, був укарай низьким, як в і інших освітніх закладах, що управлялись церквою. Викладання навчальних дисциплін в церковних закладах освіти здійснювалось священнослужителями та старшокласниками духовних семінарій. Прагнення до навчання в учнів формувалось за рахунок фізичних покарань та іншими методами [61].

Освітні заклади України, якими опікувалась церква, забезпечувались навчальною літературою централізовано, що може свідчити про становлення певної форми контролю імперського уряду над церковною освітою. При навчанні в повітових училищах використовувались російська, слов'янська, грецька, а також латинська граматики, вивчались арифметика, історія, широко користувались докладним катехізисом, навчальними посібниками з церковного співу тощо. Підручниками в парафіяльних навчальних закладах слугували букварі, скорочений катехізис. Вивчали також правопис та коротку російську граматику, арифметику, церковний спів, часослов і Псалтир [45].

Незважаючи на позитивний вплив на освіту населення школи, які перебували під опікою духовенства, не могли якісно та істотно переломити ситуацію з низьким рівнем освіченості як духовенства, так і населення регіону, а лише відіграли визначну роль в значній їх

русифікації. Це стало причиною підготовки з середини XIX століття священнослужителів через систему духовних семінарій [58].

На противагу духовним навчальним закладам можна відзначити стан освіти в національних та релігійних школах, що діяли у німецьких колоніях, де навчання мало системний, продуманий та глибокий характер. Так, у кожній колонії діяла початкова школа, утримання якої здійснювалось за рахунок коштів, отриманих від прихожан. Наприклад, початкову школу поселення Кранау (теперішнє Високопілля) відвідувало близько п'яти десятків вихованців. В деяких колоніях Херсонської губернії на кошти сільських громад та просвітницьких закладів діяли чотирьохкласні центральні училища, які надавали своїм вихованцям повну середню освіту, здійснювали підготовку чиновників та вчителів [67].

Освіченість представників єврейської общини була традиційно вищою, ніж представників інших національних громад. Створювати єврейські заклади освіти 3-х розрядів було дозволено, починаючи з 1844 р. До таких закладів відносились: талмуд-тори – школи для знедолених, що утримувались на пожертвування; хедери – школи на платній основі, які утворювались та утримувались за рахунок вчителів; меламенти та ешботи – приватні заклади освіти для підготовки равнів. Зазначені заклади керувались попечителями, а навчали там переважно єврейській грамоті та релігійним основам. Єврейські заклади освіти Херсонської губернії в середині XIX століття налічували до 3219 учнів і щонайменше 160 педагогів, а в колоністських єврейських поселеннях діяло 24 хедери, в яких працював 91 вчитель та навчались 879 учнів, та 63 приватні меламенти та ешбота, в яких виховувалось 1078 учнів. Єврейські училища м. Херсона налічували два казенні заклади та таку ж кількість приватних пансіонів для дівчат, а також 31 початкову школу [52].

Складніші справи були з освітою менших етнічних груп, до яких відносились ногайці і кримських татари, що склали менше 12% усіх учнів губернії. Навчання дітей мурз проходило у доволі несприятливих умовах. Так, у Ногайському училищі навчали читати та писати лише російською і татарською мовами, а інші дисципліни майже не викладались [37].

По-іншому влада підходила до навчання дітей солдат, для яких з 1807 р. у м. Херсоні діяло спеціально створене гарнізонне воєнно-сирітське солдатське відділення, вихованці якого отримували загальну початкову та спеціальну військову підготовку, і в подальшому продовжували служити в лавах армії на унтерофіцерських та писарських посадах [80].

Стосовно вищої освіти, то переважна більшість мешканців Херсонщини отримували її у Рішельєвському ліцеї, який працював у 1817–1862 рр., а також у Харківському та Київському університетах, кадетських корпусах та Воєнно-сирітському будинку на дворянському відділенні. Провідні представники дворянства херсонського регіону, усвідомлюючи вагомість вищої освіти, виділяли власні кошти для утворення Харківського університету [78].

Поряд з вищепереліченими закладами освіти в Херсонській губернії діяли й заклади для сиріт. Так, у м. Херсоні існували будинок і притулок для сиріт, в Олешківській школі лісничих також навчалась частина сиріт краю, а про сиріт військових піклувався Воєнно-сирітський будинок, церква також приймала участь у вихованні певного контингенту дітей сиріт. Незважаючи на наявність закладів для освіти сиріт, переважна їх більшість вела злиденний образ життя та жебракувала [23].

Несприятлива політика уряду імперії щодо освіти, не стала перешкодою її поширення та підйому культури населення через систему існуючих закладів освіти. Так, у південних регіонах у порівняно з

губерніями центральної України кількість писемного населення була більшою за рахунок дворянства, духовенства, міщан та іноземних колоністів. Херсон як центр губернії відігравав ключову роль в освіті населення регіону. Проте, понад третина письменних осіб не володіли російською грамотою. Серед них були представники татар, німців, ногайців та євреїв. Незважаючи на позитивні зрушення в освіті, її рівень освіченості, все ще не забезпечував потреби суспільства того часу [12].

У додатку Б наведено карту закладів освіти Херсонської губернії станом на 1872 рік.

В середині XIX століття на Херсонщині існували: чоловіча гімназія з пансіоном, повітове училище, парафіяльне училище, училище торгового мореплавства, училище для конторських службовців, повітове духовне училище, парафіяльне духовне училище, два пансіони для шляхетних дівчат, приватна школа для хлопчиків, казенне єврейське училище 1-го розряду, два приватних дівочих пансіони, єврейська талмуд-тора, 11 єврейських хедугів 2-го ступеня, 19 єврейських хедугів 1-го ступеня [36].

Всього в середині XIX століття навчалось 752 особи. У сім'ях дворян, заможних купців, духовенства навчання в основному проходило на дому: хлопці отримувалася підготовчу освіту для вступу в повітові навчальні заклади, а для дівчат переважала домашня освіта [70].

Велику роль у розвитку освіти на Херсонщині другої половини XIX століття відіграло земство. У його діяльності питання освіти стояло на першому місці. На свої кошти земство у 1866 році відкрило по одній школі для дітей робітників на Військовому форштадті і Забалці. В них навчалось близько 207 учнів (зокрема, 20 дівчат). Земство надавало допомогу, забезпечуючи заклади освіти посібниками. Останні надавали сільськогосподарському училищу, фельдшерській школі, учительській семінарії. У 1874 р. при жіночій гімназії на кошти земства були відкриті педагогічні курси, що забезпечили в подальшому земські школи

народними вчителями. Земство допомагало у проведенні вчительських з'їздів в м. Херсоні, щорічних вчительських курсів, виплачувало вчителям платню в розмірі 300 руб. на рік [54].

У 1864 році було засновано приватну жіночу гімназію з 4 класів (один підготовчий і три основних) з шестирічним курсом навчання (підготовчий і перший – дворічні). У 1866 р. при гімназії відкрився педагогічний клас, який проіснував один рік, оскільки у 1867 р. гімназія з приватної перетворилась у громадську, а у 1871 р. – у семикласне і отримала назву Маріїнська. У 1885 р. за клопотанням батьків учениць відкрився восьмий педагогічний клас. При повітовому училищі відкрилася недільна школа. В ній безкоштовно викладали вчителі чоловічої гімназії. У 1862 р. недільна школа перетворилась в жіночу парафіяльну школу, а в 1863 – в жіночу прогімназію. У 1867 р. її перейменували в Маріїнсько-Олександрівську прогімназію, а у 1872 – в гімназію [50].

У 1872 році відкрилася фельдшерська школа з 4-річним курсом навчання в приміщенні земської лікарні (нині обласна лікарня, будинок №67 по проспекту Ушакова). В школу взяли 40 учнів. За клопотанням міста в цьому ж році замість училища торгового мореплавання відкрилися морехідні класи другого розряду в одноповерховій будівлі. У 1880 р. вони перетворені в трикласний заклад освіти, який випускав шкіперів каботажного та далекого плавання, штурманів далекого плавання [46].

У жовтні 1872 р. відкрилася вчительська семінарія, переведена з м. Миколаєва. Вона розташовувалася в приміщенні колишнього училища торгового мореплавання. У 1873 р. відбувся перший випуск дев'ятнадцяти вихованців [35].

17 вересня 1874 року було засновано Херсонське земське сільськогосподарське училище, сьоме в Росії. Під училище земство виділило 185 десятин землі за містом. Будівництво почалося в березні

1873 р. Училище було закритого типу, тобто приймало учнів тільки з Херсонської губернії, які переважно жили у сільській місцевості. Курс навчання – 3 та 4 роки. Чисельність учнів при 3-річному курсі – 60, при 4-річному – 80, тобто по 20 учнів на кожному курсі. З 1874 по 1882 рр. до училища вступили 150 учнів. Вивчали предмети, що відносяться до сільського господарства. Загальноосвітні предмети з програми виключили. У 1882 р. училище перетворено в заклад середньої освіти другого розряду з семирічним курсом навчання, де сьомий рік – сільськогосподарська практика. Це було нововведення серед сільськогосподарських училищ Росії [41].

У 1876 р. відкрилося 3-класне реальне училище з 3, 4, 5 класами. У 1877 – відкрився 6 клас; у 1888 – 1-ий; в 1899 – 2-ий. Училище перетворили в шестикласне з додатковим механіко-технічним класом [52].

У 1895–1896 рр. прийняли рішення про відкриття в місті чоловічого і жіночого ремісничих училищ для дітей бідних верств населення, проте коштів у міста на це не було. У 1900 р. бюджет міста становив 348021 руб. На народну освіту було виділено 24630 руб., тобто близько 7%. У другій половині XIX століття на просвітництво щорічно виділялося в середньому близько 10% міського бюджету [81].

Початкова освіта до 1866 р. була представлена лише одним закладом освіти – повітовим початковим училищем. У 1866 р. земство відкрило ще дві початкові школи, а в 1870 р. – ще одну. Станом на 1888 р. діяли 6 таких шкіл, де навчалося 374 хлопця і 153 дівчини (527 учнів), в 1897 р. – 15 початкових шкіл (5 з них розташовувалися на хуторах), навчалося 1325 хлопців і 814 дівчат (2139 учнів). Всього в 1897 р. діяло близько 25 початкових шкіл, що належали земству, духовенству, приватним особам [22].

У віданні Херсонської дирекції народних училищ у 1890 р. було 1010 закладів освіти (зокрема, 419 приватних), де навчалось 62507 дітей, 32 училища міста охоплювали тільки 52% дітей шкільного віку [64].

Чисельність дітей, не охоплених навчанням у Херсонському повіті 1892 році наведено у додатку Д.

Курс навчання у міських училищах закінчили 3,3% учнів; у закладах освіти, підпорядкованих училищній раді – 8,9%. У Херсонському повіті на одного вчителя припадало 60 учнів. За переписом 1894 р. письменність населення Дніпровського повіту становила всього 20% на 100 мешканців письменних приходилось: по Мелітопольському повіту – 48 % у містах, 22% – в селах; по Дніпровському повіту – 31% у містах, 19% – в селах [74].

Наприкінці XIX століття в Херсоні існували наступні заклади [26]:

1. Чоловіча гімназія (311 учнів та 14 викладачів). При гімназії функціонував пансіон, церква та лікарня. До програми вивчення входили російська мова, математика, історія, географія, німецька та французька мови. У 1899 році 11 учнів закінчили курс гімназії [64].

2. 1-ша Херсонська Маріїнська жіноча гімназія (584 учениці і 23 викладачі), в якій були зал для малювання, церква, рекреаційний зал, навчальні кімнати, водопровід. Біля будівлі був невеликий сад. Предмети, які викладалися: російська мова, математика, історія, малювання, чистописання, французька та німецька мови, музика, танці. У 1899 р. 7 клас закінчило 36 учениць, 8 клас – 27 [37].

3. 2-га Херсонська Маріїнсько-Олександрівська жіноча гімназія (543 учениці та 25 викладачів). Предмети: російська мова, історія, географія, малювання, чистописання, музика, французька та німецька мови [26].

4. Чоловіча прогімназія (102 учнів та 15 викладачів). Предмети: російська мова, математика, історія, географія, німецька мова,

малювання, чистописання. У 1899 р. 14 учнів закінчили курс навчання [13].

5. Реальне училище (200 учнів та 15 викладачів). Тут були окремі предметні кабінети (фізичний, природничий, історичний), зал для малювання, бібліотека. Предмети: математика, фізика, креслення, космографія, історія, географія, малювання, французька та німецька мови. У 1899 р. 11 учнів закінчили училище [78].

6. Сільськогосподарське училище (207 учнів та 8 викладачів). При училищі була ферма. Училище мало дві рекреаційні кімнати, зал для креслення, зал для занять гімнастикою, музикою, бібліотекою. Предмети: російська мова, історія, хімія, політекономія, мінералогія, геодезія, анатомія, фізіологія рослин, ботаніка, метеорологія, сільськогосподарська економіка, тваринництво, зоологія, фізика. У 1899 р. 22 учні закінчили училище [82].

7. Учительська семінарія (110 учнів та 7 викладачів). При семінарії був плодовий сад та тутова плантація для занять шовковеденням. Предмети: російська мова, математика, фізика, історія, географія, креслення. У 1899 р. 29 учнів закінчили семінарію [34].

8. Духовне 3-класне училище (130 учнів та 7 викладачів). У 1899 р. 19 семінаристів закінчили училище [14].

9. Херсонські морехідні трирозрядні класи (112 учнів та 7 викладачів). У 1899 р. 39 учнів закінчили курс навчання [74].

10. Фельдшерська школа (112 учнів та 11 викладачів). У 1899 р. 16 учнів закінчили навчання [34].

11. Міське 5-класне чоловіче училище і міське 3-класне чоловіче училище (12 викладачів та 404 учня в двох училищах) [81].

12. Міське 2-класне жіноче училище при сирітському домі (5 викладачів та 37 вихованок) [15].

13. 10 міських початкових одно- та двокласних шкіл.

14. 13 приватних шкіл (437 хлопчиків та 324 дівчинки).

15. 3 церковно-повітові школи (70 хлопчиків).

16. 11 єврейських шкіл.

17. Недільна школа, відкрита вчителем жіночої гімназії Є. Гозадиноюю на власні кошти. Викладання велось вчителями жіночої гімназії. Навчання безкоштовне, доступне для всіх дітей, починаючи з 12 років. Предмети: Закон Божий, російська мова, арифметика в межах початкової школи [38].

Зразок атестату про закінчення жіночої гімназії за 1899 рік наведено у додатку В.

Всього наприкінці XIX століття в місті було близько 45 закладів освіти і більше, ніж 6 тисяч учнів, тобто 8 учнів на 100 жителів. В окремих губернських містах на 100 жителів приходилось по 4 учні [83].

2.2 Розвиток освіти на Херсонщині на початку XX століття

Державні документи початку XX століття дають змогу зробити висновок, що в 1901–1902 рр. було оголошено та затверджено принципи реформування освіти України [21]:

- корінна трансформація системи навчання;
- спрямованість на цілісність системи освіти;
- зближення школи і родини, подолання корінної бюрократії;
- посилення національного характеру освіти;
- корекція організації занять у школах у напрямку виправлення їх шкідливості для здоров'я;
- перегляд мережі закладів освіти;
- адаптація навчання до вікових та соціальних особливостей здобувачів освіти, його індивідуалізація;
- подолання розриву між професійною та загальною освітою;

– завершеність усіх ланок навчання.

У 1902 р. було затверджено «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання», яке регламентувало діяльність церковнопарафіяльних шкіл, основною метою яких було визнано «поширення в народі освіти в дусі православної віри і церкви» [47]. Відповідно до цього положення організовувалась діяльність шкіл грамоти, однокласних і двокласних шкіл.

У 1902 р. у Херсонській єпархії діяло 333 церковно-парафіяльні школи й 348 шкіл грамоти, в яких навчалось 34 298 дітей [22]. Вчителями в таких школах були священники або спеціальні вчителі чоловічих і жіночих закладів освіти [22; 32].

На початку ХХ століття на Херсонщині збільшилось число закладів освіти. З міського бюджету на освіту почали виділяти більше коштів. Якщо наприкінці ХІХ століття на освіту виділялось від 6% до 10% бюджету (25-30 тис. крб.), то у 1913 р. –24,4% (100 тис. крб.). Головним недоліком розвитку освіти залишалась відсутність в регіоні закладів вищої освіти [82]. Фінансове утримання шкіл Херсонської губернії по Херсонському повіту станом на кінець ХІХ століття наведено в додатку Ж. Дані, які наведені в додатку свідчать про переважаючу роль громади і церкви у фінансуванні освітньої справи.

Мішані земські школи переважали за кількістю у сільській місцевості, проте далеко не всі дівчата закінчували навчання. Це пояснювалось тим, що у 12 років, коли Міністерством народної освіти заборонялось спільне навчання дівчат і хлопців, вони припиняли навчання. У земських школах дівчат і хлопців окрім загальноосвітніх предметів навчали різним видам сільськогосподарської праці (садівництву, городництву тощо), що було актуально через географічно-економічне розташування території губернії. Навчання сільськогосподарським роботам супроводжувалось цікавими формами. Наприклад, 1900 р. в Ананьївському повіті було проведено «зелені

свята» в 11-ти школах (під час яких висадили 1569 різних дерев [68]). У 1902 р. у Миколаєві відбулось подібне свято, в якому взяли участь 13 навчальних закладів, учні яких висадили близько 2000 дерев [2]. На початку ХХ століття організація при школах садів поступово стала звичною справою – було навіть вирішено, що всі нові школи повинні мати ділянку, на якій у подальшому треба посадити садові дерева. Згодом цю традицію перейняла радянська система освіти [83].

В Уставі жіночих навчальних закладів відомства установ імператриці Марії уроки рукоділля не відносилися до обов'язкових предметів, водночас у розкладі занять жіночих навчальних закладів I–III розрядів можна знайти: «Витончені рукоділля», «Господарські рукоділля в гарному сенсі», «Всі господарські рукоділля і роботи, так само, по можливості, деякі ремесла» [54]. У школах Херсонської губернії у багатьох випадках на вивчення рукоділля відводилось 3 уроки на тиждень (у Єлисаветградському повіті в школах проводились 2 уроки на тиждень, а в одній школі навіть 5 уроків [57]). У значній кількості шкіл уроки рукоділля відбувались двічі на тиждень (після завершення всіх уроків з обов'язкових предметів), були й такі школи, де уроки рукоділля проводились щодня. На заняття відводили 1–3 години, у деяких школах їх тривалість зменшувалась до 0,5–1,5 години [24]. У жіночих прогімназіях також читався курс домоведення [30].

Революція 1905 р. вплинула не лише на суспільно-політичну ситуацію в імперії, а й на розвиток народної освіти. Особливе загострення набули питання загальнодоступності освіти, управління школами й викладання рідною мовою. На засіданні земської Херсонської управи цього року було прийнято рішення про навчання учнів українською мовою й перепідпорядкування міських шкіл земству [15].

В Херсонській губернії у 1905 р. церковні школи посідали перше місце за своєю чисельністю: 34,5 % підпорядковувались церкві, 29,1 % –

земським установам, 10,2 % становили міські початкові школи, решту – відомчі навчальні заклади [29]. Станом на 1913 р. церковні початкові школи все ще зберігали свою першість, причому їх загальна кількість навіть зроста [27]. Разом з цим, в інших губерніях імперії, не зважаючи на зусилля оберпрокурора Святейшого Синоду К. Побєдоносцева й відомих педагогів С. Рачинського й С. Миропольського, з 1906 р. довіра до церковнопарафіяльних шкіл почала зменшуватись [80]. Інформацію щодо освіченості кадрів, які викладали у церковних школах, можна знайти у додатку Е.

У 1908 р. Міністерство народної освіти розробило проєкт документа «Про введення загальної початкової освіти в Російській імперії», у ході обговорення якого з'ясувалося структура освітньої мережі й визначалось, на яку саме школу (тип, наповнюваність) виділяти державне фінансування. Пропонувалося розробити нове положення про початкову освіту, яке б унормувало діяльність різних типів навчальних закладів. У проєкті пропонувалося визнати початкову освіту обов'язковою, що мало бути реалізовано на території імперії упродовж 10 років. Як свідчить аналіз змісту проєкту нового «Положення» про церковно-парафіяльні школи [21], воно було більш релігійним, ніж чинне на цей час Положення 1874 р. Тобто, церковно-парафіяльні школи залишались основним типом початкової школи, термін навчання в них було подовжено до трьох в однорічних і до п'яти у дворічних школах [76].

У 1901 році в місті (разом з хуторами) діяло 15 початкових шкіл, в яких навчалися 2117 дітей (1195 хлопчиків та 922 дівчинки) від 7 до 14 років, з них 1699 в місті та 418 на хуторах. 85% учнів – діти міщан (табл. 2.1) [82].

Таблиця 2.1 – Початкові школи Херсонщини станом на 1901 р.

№ з/п	Назва закладу	Учнів
1.	1-ше міське училище	254
2.	2-ге міське училище	210
3.	3-тє міське училище	265
4.	1-ше Забалківське училище	187
5.	2-ге Забалківське училище	150
6.	Сухарне училище	108
7.	1-ше Військово-форштадське училище	130
8.	2-ге Військово-форштадське училище	144
9.	3-тє Військово-форштадське училище	142
10.	Кіндійське училище	57
11.	Мізиківське училище	117
12.	Арнаутське училище	100
13.	Мирошіковське училище	25
14.	Церковно-парафіяльне училище (2)	126+102
Всього:		2117

Джерело: [74].

Бажаючих навчатися було багато. У 1901 р. 212 бажаючим вступити в початкову школу було відмовлено, у 1904 р. – 400, оскільки не вистачало місць. У 1901 р. 3095 дітей шкільного віку не відвідували школу [64].

Успішність в початковій школі була невисока, багато уроків пропускалися. Причина цього – часті хвороби учнів, пов'язані з поганим харчуванням, відсутністю теплового одягу та зимового взуття, а також необхідність допомагати батькам [там само].

В 1906 р. працювали 17 початкових шкіл, з них 10 у місті. У них навчалось 2627 учнів (1973 – в місті, 654 – на хуторах), 588 бажаючим вступити на навчання було відмовлено в прийомі (499 – в місті, 96 – на

хуторах). У 1909 р. в місті функціонувало 19 початкових шкіл (9 – на хуторах) [64].

В міських початкових школах працювало 56 вчителів з окладом від 420 до 680 рублів на рік. На одного вчителя в середньому припадало 46 учнів. З міського бюджету у 1909 р. на початкові школи було виділено 49 тис. крб. або 2584 крб. на кожену школу [51].

Чисельність населення у Херсонському повіті поступово зростала від 414,9 тис осіб у 1897 р. до 532 тис. осіб у 1907 р. Чисто початкових шкіл зросло на 33,3% за десятиріччя. Число учнів, охоплених початковим навчанням зросло майже удвічі (на 25,5% у 1902 р. порівняно з 1897 р., і на 27,5% у 1907 році порівняно з 1902 р.). У той же час відмічалось спочатку зростання кількості дітей, не охоплених навчанням (на 0,9 тис. осіб у 1902 р. порівняно з 1897 р.), та поступове зменшення їх на 0,4 тис. осіб у 1907 р. порівняно з 1902 р. Це підтверджують дані таблиці 2.2. [39].

Таблиця 2.2 – Розвиток початкового навчання у Херсонському повіті з 1897 по 1907 рр. (без шкіл міст) (в тис.)

Показник	1897	1902	1907
Чисельність населення	414,9	471,1	5320
Число початкових шкіл	291	358	388
Учнів у них	18,8	23,6	30,1
Дітей, неохоплених навчанням	22,6	23,5	23,1

Джерела: [47; 55].

Початкових шкіл у Херсонській губернії на 15 грудня 1914 р. було 2373, учнів 191564. В тому числі сільських шкіл – 1840 з кількістю 163078 учнів [64].

Число учнів, які навчалися в закладах освіти різного типу міста Херсона у 1906 та 1910 роках, відображено у таблиці 2.3 [18].

Таблиця 2.3 – Кількість учнів у закладах середньої освіти у 1906 та 1910 рр.

Середні навчальні заклади	Число учнів		Закінчили навчання	
	1906 р.	1910 р.	1906 р.	1910 р.
1 чоловіча гімназія	397	393	27	28
1 жіноча гімназія	610	522	52	62
2 жіноча гімназія	501	426	37	80
Реальне училище	297	250	29	16
Чоловіча прогімназія	178	202	26	18
Сільськогосподарське училище	176	144	39	16
Морехідні класи	66	61	8	23
Жіноча гімназія Каліте	381	–	–	–
6-ти класна прогімназія Карачевської	136	347	–	57
Жіноча гімназія Тюльпанової	–	374	–	86
Комерційне училище Колосова	–	143	–	–
Всього:	2742	2865	218	386
Нижчі школи				
Учительська семінарія	103	78	35	31
Духовне училище	97	121	18	19
П'ятикласне міське	195	231	21	12
Трикласне міське	218	196	21	29
Земська фельдшерська	40	86	–	36
Військово фельдшерська	109	206	–	42
Жіноча акушерська	–	35	–	–
Всього:	767	953	95	169

Джерело: [15].

Дані таблиці 2.3 свідчать про незначні коливання кількості учнів в окресленому періоді. Деякі заклади освіти (жіноча гімназія Каліте) були реорганізовані, що призвело до зменшення контингенту. У той же час відкривалися інші заклади (жіноча гімназія Тюльпанової, комерційне училище Колосова, жіноча акушерська школа), до яких діти вступали на навчання. Крім того значно зростало число учнів, які закінчили навчання у 1910 р. порівняно з 1906 р. (на 86,7%) [80].

Згідно розподілу по відомствах школи поділялися на земські, міністерські, духовні та інші (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Кількість шкіл на Херсонщині по відомствах у 1910 р.

Сільські школи по відомствах		Учнів
Земських	1103	10623
Міністерських	53	7389
Духовних	493	33544
Інших	191	15426

Джерело: [46].

Дані таблиці 2.4 свідчать, що найбільша кількість учнів на Херсонщині навчалися у школах духовного відомства (33544 учні). При цьому найбільшою за кількістю були у 1910 р. були земські школи (1103 заклади) [39].

До закінчення курсу навчання із шкіл вибуло 36622 або 23,3% учнів [82].

У 1911 р. в місті було 13 початкових шкіл: Пушкінська, Некрасовська, Володимирська, Тургеневська, Забалківська, 1-ша Забалківська, 2-га Забалківська, Гоголівська, Карантинно-острівська, Військово-форштадська, Суворовська (на Військовому форштадті), Потьомкінська (на Військовому форштадті), Кольцовська (на Військовому форштадті). Всього у 1911 р. в місті було 24 початкові школи (міські, церковні, приватні) [15].

Розвивалась і середня освіта. У 1902 р. не було прийому на молодші курси Херсонських морехідних класів. На їх основі створено морехідне училище дальнього плавання [19].

30 серпня 1908 р. було відкрито Херсонське комерційне училище. Ініціатором його відкриття був В. Бон-Бруевич. В перший рік в училище вступило 209 осіб, зі 170 учнів, які здали іспити 144 було прийнято. У зв'язку зі зростанням значення промисловості і торгівлі училище перетворено в комерційне Міністерство торгівлі і промисловості, тобто йому надано всі права державного закладу освіти [44].

7 серпня 1910 р. було вирішено питання щодо перетворення Херсонської прогімназії у другу чоловічу гімназію, 7 клас якої відкрився у 1910-1911 н.р. У 1911 р. приступили до побудови нової будівлі гімназії, на що було виділено 199 тис. рублів. У 1913 р. в гімназії навчалось 320 учнів: дітей дворян та чиновників – 86 (27%), міщан – 136 (43%), духівництва – 8, селян – 50 (16%), інших – 17 [53].

Відкриття нових закладів середньої освіти трансформували мережу закладів освіти Херсонщини. У таблиці 2.5 відображено кількість закладів середньої освіти та кількість учнів в них станом на 1910 р. [82].

Таблиця 2.5 – Заклади середньої освіти Херсонщини та кількість учнів в них (1910 р.)

№ з/п	Назва закладу	Кількість учнів
1	2	3
1.	1-ша чоловіча гімназія	70
2.	2-га чоловіча гімназія	231
3.	1-ша жіноча гімназія	539
4.	2-га жіноча гімназія	419
5.	Приватна жіноча гімназія	361
6.	Реальне училище	265

1	2	3
7.	Комерційне училище	147 хлопчиків (у 1915 році – 248 хлопчиків та 11 дівчат)
8.	Сільськогосподарське училище	160
9.	Учительська семінарія	74
10.	Духовне училище	116
11.	Музичне училище	101 хлопчик та 80 дівчат
12.	Морехідне училище	64
13.	Фельдшерська школа	113
14.	Військово-фельдшерська школа	250
Всього учнів:		3399 учнів

Джерело: [83].

Як бачимо з таблиці 2.5 всього у 1910 р. навчалось майже 3,4 тис. учнів, а вже станом на 1911 р. кількість учнів збільшилась до 6,5 тис. [44].

У 1915 р. в місті було 5 жіночих гімназій. 1 січня 1912 р. відбулись зміни у програмі сільськогосподарського училища, збільшилось число викладачів. Практичні заняття з усіх предметів було розділено на літні та зимові. Зимом вони проходили у приміщеннях у післяобідній час. Влітку – заняття з городництва, бджільництва, шовководення, лісоведення. Учні один день на тиждень працювали на фермі училища [38].

При другій жіночій гімназії відкрились сільськогосподарські курси. Їх слухачами стали всі учениці 8 класу та деякі учениці, які закінчили курс 7 класів інших гімназій. Курси безкоштовні і утримувались на кошти Міністерства освіти і головного управління землеустрою [18].

У січні 1906 р. було відкрито чоловічу недільну школу. В ній навчалися 100 осіб від 17 до 40 років, з них 15 неграмотних, 55

малограмотних, 30 грамотних. Вивчали історію, географію, фізику, геометрію [56].

У 1912 р. створено спілку сприяння народній освіті, до якої увійшло більш ніж 250 осіб. Їх мета – відкриття чотирирічних курсів для дорослих за програмою середньої гімназії. Керівництво курсами покладено на Є. Гозадінову, яка надала два класи своєї школи для занять. Вони проходили 3 рази на тиждень: у понеділок, середу та п'ятницю з 18 до 21 години. Вивчали фізику, хімію, природознавство, німецьку та французьку мови. Щонеділі з 11 до 13:30 заняття проходили у фізичному та природничо-історичному кабінетах реального училища. Для роботи на курсах було запрошено 9 викладачів реального училища, по одному з 1-ї та 2-ї чоловічих гімназій, інші – з учительської семінарії. Курси було відкрито 1 жовтня 1913 р. Для тих, хто вступив на 1 курс необхідними були знання за 3 класи середньої школи. З 70 осіб, які вступали, екзамени здали 54 особи. Серед тих, хто здав екзамени, 35 закінчили 5 класів міського училища і 5 класів жіночої гімназії, їх взяли на другий курс. На першому курсі було 54, на другому – 35 осіб. Але у зв'язку зі слабкою успішністю та відвідуваністю 30 листопада другий курс було закрито. Учні були переведені на перший курс, де вже навчалося 49 слухачів (35 чоловіків та 14 жінок) від 17 до 50 років, з яких 38 міщан, 9 селян, 1 дворянин [16].

15 вересня 1915 р. була відкрита школа садівництва та городництва. Вона випускала 20 досвідчених сільськогосподарських робітників на рік. У 1917 р. в Херсоні було 19 закладів освіти: три чоловічі гімназії, чотири жіночих, три міських училища, п'ять народних училищ, комерційна семінарія. У 1917 р.і з Естонії в було евакуйовано педагогічний інститут. Його було розміщено в домі №3 по вулиці Базарній, де знаходилась 2-га жіноча гімназія. Пізніше його було перетворено у Херсонський педагогічний інститут [37].

У таблиці 2.6 представлено рівень відвідування різних типів шкіл Херсонщини учнями станом на 1915 р.

Таблиця 2.6 – Початкова освіта в Херсонській губернії у 1915 р.

Кількість шкіл і училищ	Кількість учнів	Відвідування
Земських	31477	66,6
Міністерських	3233	91
Міських і повітових	3281	32
Церковно-парафіяльних	10633	78
Шкіл грамоти	13374	63,5
Інших	3539	72,7

Джерело: [80].

Дані таблиці 2.6 свідчать, що із 770 шкіл з кількістю 57052 учнів через матеріальні обставини до закінчення курсу навчання вибуло 12630 дітей, тобто 22,2% [13].

У 834 школах курс навчання закінчили 5057 учнів, тобто 8,1% [11].

Вибулих було майже втричі більше від тих, що закінчували цей курс.

Більшість викладачів в закладах освіти Херсонщини у 1915 р. були жінки (табл. 2.7).

Таблиця 2.7 – Викладацький склад закладів освіти Херсонщини станом на 1915 р.

Освіта	Учителі	Вчительки
1	2	3
8-ми класна гімназія		235
6-ти класна гімназія		102
Єпархіальне училище		51
Педагогічні курси	7	27
Одержали звання після екзамену	102	90

1	2	3
Учительська семінарія	148	
Заклад середньої освіти	7	
Заклад вищої освіти	1	
Учительський інститут	1	

Джерело: [80].

Дані таблиці 2.7 доводять, що у закладах початкової освіти більшість вчителів були жінки. Натомість у закладах для чоловіків, таких як учительська семінарія, всі викладачі були чоловіки. Адже жінок довгий час не допускали до викладання у закладах середньої та вищої освіти.

У 1915 р. в земських школах Херсонського повіту було 775 учителів. Щодо річної плати вчителів, то 197 вчителів отримували по 970 крб., 196 вчителів – по 496 крб., 378 вчителів – по 420 крб. [13].

На території Херсонського повіту, яка дорівнювала 16002 квадратним верстам, на 1 січня 1916 р. було населення 639751 осіб, шкіл – 486, учителів – 1067. Таким чином, на 33 версти і на 1300 мешканців припадала лише одна школа [71].

Дітей шкільного віку було 63374, з них у початкових школах навчалось 43726 чоловік або 69%. Закінчили курс навчання 2987 учнів, що на 88 осіб більше, порівнюючи з 1914 роком [21].

У зв'язку зі скасуванням асигнувань на позашкільне навчання недільні і вечірні заняття не відбувались.

Зважаючи на регіональний компонент, варто звернути увагу на діяльності закладів освіти іноземних колоній.

Для караїмів у Херсоні працювало караїмське училище, в якому навчалось 108 хлопчиків [18].

На початку ХХ століття єврейських закладів освіти 1-го розряду у Херсонській губернії нараховувалося 116, 2-го – 142. На території

Херсонської губернії функціонували також приватні єврейські школи, серед яких Талмуд-Тори (3), пансіони, хедери (30). У місті Херсоні знаходились Казенні єврейські училища 1-го та 2-го розряду. Як зазначає Т.Щетина, «на початку ХХ століття у Херсоні функціонувало три Талмуд-Тори (дві з ремісничими класами), суботні школи (жіноча й чоловіча), п'ять приватних чоловічих і два жіночих загальноосвітніх училища. Завдяки співпраці єврейської релігійної громади з американськими благодійними організаціями в Херсоні було відкрито шість єврейських дитячих будинків і школи професійно-технічного профілю». Кількість єврейських закладів освіти стрімко зростала [32].

Порівняльний аналіз кількості єврейських закладів освіти в цілому в губернії та у Херсоні свідчить, що 1898 р. початкових шкіл для євреїв у Херсонській губернії було 82 (8 казенних, 8 Талмуд-Тор, 18 інших державних шкіл і 48 приватних). В цілому там навчалось 3850 хлопчиків і 2428 дівчат. Загальна кількість хедерів становила 549, причому 395 з них розташовувались у губернських містах [297]. Щодо освіти єврейських дітей, то для всіх дітей-хлопчиків, на думку євреїв, була релігійна. Її основний зміст був у читанні молитов і Талмуда та їх заучуванні. Саме такі знання були необхідними, на думку кожної родини. Будь-які інші знання євреї уважали навіть шкідливими [28].

У той же час надання євреям світської освіти було пріоритетом російської влади і у 1902 р. було відкрито Новопоплавську єврейську сільськогосподарську школу – спеціалізований заклад освіти. Цього ж року було відкрито бібліотеку-читальню – місце, де на думку кореспондентів газети «Південь» «можна приємно і корисно провести час і забути від житейських негараздів і буденного сіренького життя» [78], що також сприяло розвитку початкової освіти колоністів [44].

У 1903 р. було організовано довідково-педагогічне бюро, а у 1910 році – Херсонське товариство саморозвитку. Члени останнього організували літні екскурсії, проводили лекції на різну тематику.

Бібліотеки-читальні продовжували відкриватись і у 1908 р. на території Херсонській губернії діяв 121 такий заклад, у 1910 р. їх стало 136, а у 1914 р. – 211. Вони існували на утриманні земства [27].

Розвивалась і дошкільна освіта. На початку століття з'явився один з перших дитячих садків з двома групами: старшою (6-10 років) та молодшою (від 1 року до 6 років). Діти не лише грали, а й вчилися рахувати та читати. Тривалість уроку – 30 хвилин, після чого 5-6 хвилин гімнастики, потім урок арифметики в межах однієї дії. Поки одна група знаходилась на уроках, інша – займалась іграми, гімнастикою, ліпленням з глини, вивченням віршів. На стінах кімнат – картини із зображенням тварин та рослин. О 12 годині розпочинався обід, о 13-14 год. проходили ігри [32].

У 1907 р. кілька жителів Забалки заснували товариство «Народна допомога» з метою надання допомоги багатодітним сім'ям та тим, хто не мав можливості працювати і заробляти собі на життя. У березні 1908 р. було відкрито притулок «Ясла» на Церковній площі для дітей віком від 2 до 7 років з малозабезпечених сімей. Будинок являв собою барак навпроти церкви. Притулок утримувався на пожертви громадян і був розрахований на 20 дітей. У перший день прийняли 28 і відмовили 20 дітям. У перший рік існування число дітей, яких прийняли в «Ясла», досягло 40, в на другий рік – 50, на 3-ій – 70. Станом на 1908 р. кількість відвідувань досягла 4373 (2409 хлопчиків і 1964 дівчаток). Утримання однієї дитини в день обходилося в 23 коп. За необхідності дитину можна було залишити ночувати. Основну частину суми платила спілка «Народна допомога». Для більшості дітей відвідування було безкоштовним [22].

У притулку діяли три групи: молодша (від 1 року до 4 років), середня (від 5 до 7 років), старша (від 7 років і старше). Працювали 4 людини: завідуюча, її помічниця, няня, кухарка. Завідуюча відповідала за все господарство і за старшу групу. Помічниця стежила за санітарним

станом і відповідала за середню групу, няня – за молодшу. З членів правління товариства в притулок призначалися чергові з 6 до 19 годин [81].

Дітей годували тричі на день: о 8 годині – чай, молоко, хліб, о 12 годині – обід з двох страв, о 16 годині – гаряча вечеря з однієї страви. Потім перейшли на 4 разове харчування: о 7 годині – чай, о 10 годині – холодний сніданок, о 13 годині – обід, о 17 годині – вечеря. Перед їжею і після діти по черзі читали молитву. Щодня зі старшої групи призначалися чергові накривати столи [45].

До обіду зі старшою групою 2 години займалися дві вчительки. Діти середньої групи в цей час грали з помічницею, займалися читанням, рукоділлям. Ігри та іграшки притулку надавало Товариство сприяння фізичному вихованню дітей. Нерідко весь день з дітьми були чергові. Діти, приходячи до притулку і перед їжею, вмивалися. Два рази на тиждень їх купали. У спекотні дні для них влаштовували душ. За здоров'ям дітей стежив лікар. У зв'язку з непристосованістю приміщення до холодів 20 вересня 1908 р. притулок закритися до весни [71].

У 1910 р. приступили до будівництва нового приміщення притулку на Миколаївській площі. Воно обійшлося в 12400 крб. 12 тисяч з них внесла Є. Волохіна, 400 – суспільство. У жовтні 1911 р. дитячий сад «Відрада» з притулком «Ясла» та дитячим майданчиком прийняли перших 50 дітей. Пізніше число місць збільшилось до 100. У 1912 році притулок працював весь рік, його відвідали 10939 разів (6451 платних і 4488 безкоштовних відвідувань). У 1913 р. притулок відвідали 23198 разів. Плата за відвідування склала 5 коп. У 1917 р. притулок «Ясла» щодня відвідували до 160 дітей, плата складала 5–10 коп. в день, а дітям солдат і вдів – безкоштовно [59].

У місті функціонував також дитячий спортивний майданчик Спілки сприяння фізичному вихованню дітей. Тут займалися футболом,

гімнастикою, веслуванням. Суспільство проводило виїзні прогулянки, екскурсії. У 1912 р. майданчик працював 176 днів. Його відвідали 62167 разів. У 1911 р. за ініціативи Товариства виникли перші в Херсоні літні дитячі колонії (прообраз піонерських таборів) для дітей міської бідноти. Подальшій реалізації цього починання заважала нестача коштів [30].

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на початку ХХ століття розпочалось формування законодавчої бази функціонування системи освіти й констатувати, що впродовж 1900 – 1916 рр. в імперії остаточно сформувалась цілісна неперервна система освіти, початкова ланка якої складалася з державних, церковно-парафіяльних, приватних і відомчих навчальних закладів. Тобто до початку 1917 р. існувала мережа (термін з'явився вперше) навчальних закладів початкової освіти різного типу (казенні, духовні, приватні; міські, земські, церковно-парафіяльні, недільні, відомчі), терміну (від 2 до 5 років) і змісту навчання. Упродовж означеного періоду закріпився розподіл навчальних предметів на обов'язкові й необов'язкові, стало характерним доповнення змісту початкової освіти вивченням основ сільськогосподарської праці, рукоділля й ремесел (з широкою реалізацією практичної частини), відповідно до місцевих потреб [24].

Розширилась мережа бібліотек, які стали розрізняти на учнівські й учительські (окрім публічних), засновано громадські, благодійні й професійні об'єднання (поміж яких були й національні), діяльність яких було спрямовано на розвиток початкової освіти [17].

Отже, аналіз періоду перетворення початкової освіти в 1896–1917 рр., дозволив з'ясувати організаційно-педагогічний позитивний досвід, який доцільно впроваджувати в практику сучасних навчальних закладів, а саме: збільшення терміну навчання відповідно до ускладнення змісту освіти; набуття первинних трудових навичок у процесі вивчення навчальних предметів, поява яких у навчальному плані

початкової школи зумовлена потребами місцевої економіки; використання бібліотек для освітнього процесу.

2.3 Продуктивний досвід розвитку та функціонування системи освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття та перспективи його впровадження в закладах освіти сьогодення

Питання розвитку освіти та врахування регіональних особливостей її функціонування в попередні історичні періоди є актуальною проблемою сьогодення.

З метою експериментальної перевірки актуальності розробленої теми нами було проведено анкетування з теми: «Обізнаність студентів педагогічних ЗВО з питань розвитку освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття». В анкетуванні взяли участь студенти Херсонського державного університету (додаток 3).

Мета анкетування – визначення рівня обізнаності студентів педагогічних вишів щодо становлення та розвитку освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття, а також регіональних особливостей розвитку освіти.

Для досягнення цієї мети було сформовано вибірку, яка складалася зі студентів денної форми навчання різних спеціальностей та різних курсів. Загальна кількість учасників анкетування – 56 осіб, серед яких 32 дівчини та 24 хлопці. Середній вік опитаних 20 років.

Питання анкети були переважно відкритого типу. Поряд із обраною відповіддю студентам пропонувалося обґрунтувати власну думку.

Анкета містила 2 блоки. Перший блок – тестування на основі Google форми, що дозволило виявити загальну обізнаність студентів щодо розвитку освіти у другій половині XIX – на початку XX століття.

Відповіді на запитання блоку засвідчили достатній рівень знань студентами загальних закономірностей розвитку системи освіти у зазначену добу.

Другий блок містив запитання щодо функціонування освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття та перспектив упровадження регіонального ретроспективного досвіду у практику роботи сучасних закладів освіти.

Аналіз відповідей на запитання цього блоку засвідчив, що студенти не досконало володіють знаннями з розвитку освітньої мережі, просвітницької діяльності та ін.

Проте на запитання «Чи повинен враховуватись регіональний аспект у розробці стратегії розвитку освіти Херсонщини?» всі студенти (100%) відповіли «Так». Це свідчить про усвідомлення здобувачами освіти відмінності діяльності регіонів та важливості врахування історичного досвіду в освіті та управлінні.

Запитання анкети «Які корінні народи проживали на території Херсонщини у другій половині XIX – на початку XX століття? Який рівень освіти вони могли отримати?» було складним для студентів. Багато з них називали німців, татар, євреїв. Проте ніхто не називав караїмів, болгар, сербів, шведів, італійців.

Окреме запитання анкети було: «Які просвітителі або громадські діячі найбільше вплинули на розвиток освіти Херсонщини? Як саме?». У відповідь студенти серед громадських діячів називали Катерину II, графа Потьомкіна, М. Пирогова. Проте більшість з них не могли конкретно описати вклад окремих діячів та просвітителів у розвиток освіти регіону.

Найбільш важким для студентів було відповісти на питання стосовно появи перших закладів освіти на території Херсонщини.

Правильних відповідей було лише 2, що склало 3,6 % від загальної кількості опитуваних. А це вказує на недостатній рівень ознайомленості студентів з питаннями історії освіти рідного краю.

Цей висновок підтвердили і відповіді на наступне питання: «Як Ви вважаєте, які предмети вивчалися у жіночих середніх школах Херсонщини другої половини ХІХ століття?». Найпоширенішими відповідями було: читання, письмо, математика та рукоділля. Проте насправді дівчатка вивчали: закон Божий, російську мову, арифметику – в однокласних училищах, а також історію, географію, природознавство, церковні співи і креслення – у двокласних. У церковних школах робився акцент на вихованні народу в душі православної віри і церкви (церковні співи, читання церковних книг). У земських школах викладався цілий комплекс необов'язкових предметів: гімнастика, садівництво, городництво, бджільництво, кравецтво, ткацтво, столярство, ковальське ремесло, шевство, шовківництво, плетіння кошиків, рукоділля для дівчат та ін.

Наступним питанням було «Чи відрізнявся зміст освіти у жіночих та чоловічих школах Херсонщини?». На це питання більшість здобувачів відповіли правильно, вказавши, що зміст відрізнявся. Деякі з них навіть указали, які предмети вивчалися більш глибоко. Це є закономірним, адже у другій половині ХІХ і майже до 1917 р. зміст жіночої та чоловічої освіти відрізнявся, хоча ближче до революційних подій він наближався до уніфікації.

Одним з питань анкети було «Чи вся молодь Херсонщини мала змогу отримати початкову освіту у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Свою думку обґрунтуйте». Всі стали прихильниками твердження, що не кожен житель Херсонщини мав змогу отримати освіту, для отримання освіти недостатньо тільки бажання, треба було мати фінансову забезпеченість. Насправді, будь-яких обмежень на

отримання освіти не існувало, плата за навчання була дуже високою, таким чином не всі бажаючі могли навчатися.

На наступне питання: «Чи підтримуєте Ви створення та автономне функціонування національних шкіл на території Херсонщини?» 92,9 % опитуваних висловилися проти, пояснюючи свою думку. Це свідчить про упередженість поглядів молоді на сучасну освіту.

Щодо прохання назвати сучасні навчальні заклади для дівчат, переважна більшість заявила про існування таких закладів на території України, проте жоден не зміг конкретизувати відповідь і вказати відповідний навчальний заклад.

В останньому питанні було запропоновано оцінити, що заважає та чи доцільним є уведення роздільної освіти за моделлю XIX – початку XX століття. Серед наданих відповідей студенти зазначали, що неможливість повернення цієї моделі через упередженість серед населення, міф про низький рівень знань серед учениць таких шкіл, законодавчу неврегульованість існування цих освітніх установ тощо.

Провівши анкетування та ретельно дослідивши результати, можна зробити висновок, що рівень обізнаності студентів педагогічних вишів щодо становлення та розвитку освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття, а також регіональних особливостей розвитку освіти є недостатнім.

Саме тому проведене дослідження має практичне значення, яке полягає у доцільності використання його матеріалів для розробки лекційних курсів, використання на семінарських заняттях. Зокрема, переосмислення досвіду роботи жіночих навчальних закладів бачиться не лише доречним, а навіть необхідним у сучасних умовах культурного життя України, реорганізації системи освіти.

На основі вивчення досвіду організації освіти на Херсонщині другої половини XIX – початку XX століття вважаємо за доцільне

висловити наступні рекомендації.

Для забезпечення якісної освіти, яка враховує регіональний аспект розвитку та побудована на історичних здобутках, забезпечує формування всебічно розвиненої особистості, бажано було б вжити деяких заходів, зокрема:

1. Запровадити спецкурс «Розвиток освіти на Херсонщині» для студентів педагогічних ЗВО з метою ознайомлення їх з досвідом організації та особливостями побудови освітнього процесу в закладах освіти в різні історичні періоди.

2. Ознайомити майбутніх педагогів з регіональними особливостями розвитку освіти на Херсонщині.

Отримані результати опитування дають підстави стверджувати, що використання досвіду розвитку системи освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку XX століття в сучасних закладах загальної середньої та вищої освіти сприятиме відродженню втрачених традицій у вихованні та освіті, допоможе адаптувати позитивний досвід роботи опікунської ради до сучасних навчальних закладів, посилити відповідальність батьків, педагогів, суспільства, засобів масової інформації, держави за навчання і виховання молодого покоління, переосмислити процес реформування освіти з урахуванням гендерних підходів, а також підвищити якість загальної та професійної підготовки сучасних жінок.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено цілісний аналіз процесу розвитку освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку XX століття, обґрунтовано основні напрямки його розвитку, актуалізовано досвід діяльності закладів освіти та напрямки впровадження позитивного ретроспективного досвіду в роботу сучасних шкіл.

Аналіз рівня наукової розробки теми дослідження засвідчив, що науковці-сучасники дореволюційного періоду, використовуючи статистичні матеріали, аналітичні дані та цифрові показники прагнули зобразити процес зростання кількості шкіл та чисельності їх вихованців, показати склад педагогічного колективу, а також стан матеріального та фінансового забезпечення народних училищ, проаналізувати особливості організації навчального процесу та використання передових методів навчання. Переважна більшість досліджень дореволюційного періоду були побудовані на тогочасних тенденціях в освіті. У радянський період дослідження розвитку освіти набуло нового ідеологічного забарвлення, що ознаменувало новий період у вивченні історії дореволюційної освіти. Науковцями проводились дослідження урядової політики з розвитку освіти, аналізи нормативних документів царського уряду, вивчались організація та методологія навчального процесу, приналежність учнів до певних соціальних груп, становище педагога та його правовий статус, фінансове та матеріальне забезпечення закладів освіти. У період незалежної України відбулися позитивні зрушення, що сприяли об'єктивному, різноплановому й всебічному підходу до вивчення діяльності дореволюційної школи. В дисертаційних дослідженнях, монографіях, та наукових статтях дослідники поглиблено вивчали питання розвитку освітньої галузі у дореволюційний період.

В результаті дослідження з'ясовано, що розвиток освіти на Херсонщині відбувався поетапно. Було виділено два основних періоди розвитку освіти на Херсонських землях у другій половині XIX – початку XX століття: I період – 1864–1904 рр. Нижня межа обґрунтована впровадженням земств, що надалі спричинило значне збільшення кількості початкових шкіл на Херсонщині та сприяло розширенню мережі закладів освіти; II період – 1905–1917 рр. Революційні події 1905 року змусили надалі діяти уряд у руслі демократичних процесів.

Комплексний аналіз розвитку освіти на Херсонщині у другій половині XIX – початку XX століття довів, що мережа закладів освіти складалася з гімназій, сільських, церковно-парафіяльних одно- та двокласних, міських училищ, земських шкіл. Специфічним для Херсонської губернії було розповсюдження національних шкіл, військових та приватних закладів освіти.

Серед основних тенденцій розвитку освіти, властивих Херсонщині, можна виділити наступні: значне розширення незалежності попечителів закладів освіти та ускладнення їх обов'язків; розширення типів закладів освіти; виникнення та розповсюдження методів та форм позашкільної роботи, серед яких організація публічних лекцій, народних читань та ін.; залучення громадськості для обговорення управлінських рішень та освітніх реформ на сторінках преси; розширення та поглиблення змісту освіти, остаточне затвердження становості; широка участь духовництва, місцевих громад та приватних осіб у матеріальному забезпеченні закладів освіти; для освіти іноземців було запроваджено спеціалізовані заклади, національні школи; ураховуючи специфіку регіону, посилення трудової та ремісничої підготовки учнів у початкових школах.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що використання досвіду функціонування закладів освіти Херсонщини у другій половині XIX – на початку XX століття в сучасних школах і вищих навчальних

зкладах півострова допоможе відродити втрачені традиції освіти і виховання (відродити інститут кураторства, скорегувати зміст освіти з акцентом на духовно-моральному вихованні, впровадити методики навчання і виховання у сім'ї (домашні вчителі), адаптувати позитивний досвід роботи опікунської ради до сучасних навчальних закладів, посилити відповідальність батьків, педагогів, суспільства, засобів масової інформації, держави за навчання і виховання молодого покоління, переосмислити процес реформування освіти з урахуванням гендерних підходів, а також підвищити якість загальної та професійної підготовки сучасних жінок.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розв'язання проблеми. Перспективним може бути вивчення спадщини педагогів Херсонщини другої половини XIX – початку XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Вибірковий метод в історико-педагогічному дослідженні. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка*. Луганськ, 2003. № 4. С. 6–14.
2. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX века). СПб: Тип-ия О. Богдановой, 1912. 346 с.
3. Аніщенко О. В. Розвиток професійної жіночої освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2000. 20 с.
4. Антология педагогической мысли в России первой половины XIX века (до реформы 60-х гг.) / сост. П. А. Лебедев. Москва: Педагогика, 1987. 558 с.
5. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Подорож у Південну Росію. Дніпропетровськ, 2004. 469 с.
6. Бабіна О. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 199 с.
7. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. К.: Либідь, 1995.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
9. Велицин А. А. Немецкие колонии на Юге России. *Русский вестник*. 1890. № 2. С. 257–299.
10. Вессель Н. Х. Начальное образование и народные училища в Западной Европе и России. *Русская школа*. 1890. № 9/10. С. 46–49.
11. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст.: навчальний посібник. Херсон: Айлант, 2003. 160 с.
12. Волженский С. Народное образование в России. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Эттингера, 1872. 44 с.

13. Всеобщее образование в России: сб. статей / Л. Н. Блинов, Н. П. Богданов, Н. Ф. Бунаков и др. Москва, 1902.
14. Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 года. Москва: Изд-во МГУ, 1957. 264 с.
15. Гончар М. В. Розвиток нижчої професійної освіти на Півдні України у II половині XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2016. 19 с.
16. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 375 с.
17. Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття». Київ: Райдуга, 1994. 61 с.
18. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX – начале XX века: в 2-х т. Т. 2. Становление и развитие системы российского образования (историко-статистический анализ). Москва: Мариос, 2011. 672 с.
19. Днепров Э.Д., Усачева Р. Ф. Среднее женское образование в России. М.: Дрофа 2009. 410 с.
20. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: монографія; науковий редактор проф. В. В. Калініченко; Черкаський нац. ун- т ім. Б. Хмельницького. Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2011. 532 с.
21. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
22. Журнал приёма в Бериславскую гимназию М.Д. Парамоновой (1906 – 1916). *Державний архів Херсонської області (ДАХО)*. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 2. 188 арк.
23. Журнал четвертных оценок успеваемости учащихся 1-4 классов. *ДАХО*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 8 (1902). 31 арк.

24. Звягинцев Е. А. Народная жизнь и школа. Москва, 1912–1913. Вып. 1. 130 с.
25. Зеленицкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. *Вестник имп. Русского географического общества*. 1857. Ч. 21, кн.6, отд. 2. С. 200–277.
26. Иванович В. Народное образование в России по последним данным. *Вестник образования*. 1906. №6. С. 94.
27. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы: в 3 т. Херсон: Издание Херсонской Губернской Земской Управы, 1906. Т. 3. С. 85.
28. История педагогики: учебное пособие для студентов пед. институтов / под ред. М. Ф. Шабаевой и др. Москва: Просвещение, 1982. 462 с.
29. Історія міст Української РСР. Херсонська область / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) та ін.. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. 687 с.
30. Казас І. І. Общие заметки о караимах. *Караимская жизнь*. 1911. Кн. 3/4. С. 37–72.
31. Катък А. І. Учитель. *Караимская жизнь*. 1912. Кн. 8/9. С. 38–57.
32. Книги протоколов педагогических советов Бериславского высшего начального училища (1901 – 1904).. *ДАХО*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 7. 185 арк.
33. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаева М. Ф. История педагогики. Москва: Просвещение, 1982. 447 с.
34. Краевский В. В. Методология педагогики: пособие для педагогов-исследователей. Чебоксары: Чуваш. ун-т, 2001. 244 с.
35. Краткий обзор внешкольного образования в Херсонской губернии за 1914 год. Херсон: Типо-лит. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1916. 44 с.

36. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1913 год. Херсон: Типо-лит. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1915. 259 с.

37. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. Херсон: Изд. Херсон. губерн. зем. управы, 1902. 90 с.

38. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2003. 192 с.

39. Левассер Э. Народное образование в цивилизованных странах / за ред. Г. Фальбока и В. Чарнолуского. СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1898. 263 с.

40. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1865–1880 гг.). СПб: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. 647 с.

41. Лях Г. Р., Рижкова М. С. Лекції з історії педагогіки України (XIX – початок XX сторіччя): навч. посіб. Слов'янськ: СДПУ, 2011. 115 с.

42. Маркевич А. И. История Малороссии: в 5 т. Москва : Тип. Августа Семена, 1842-1843.Т.1. 1842. 387 с.

43. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург: Тип. Калиновского, 1863. Ч. 2. 1022 с.

44. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде. Обзор деятельности Земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени 1865–1874 гг. Херсон: Изд. Херсонского уездного земства, 1875. 217 с.

45. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 335 с.

46. Мединський Є. М. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Київ: Радянська школа, 1938. 463 с.

47. Мінць М. О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861 – 1917рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2007. 256 с.

48. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона. *Записки Одесского общества истории и древности*. Одесса, 1879. Т. 11. С. 324–388.

49. Накази Головного управління торгівельного мореплавства і портів, протоколи засідання попечительського комітету та звіт про діяльність школи, 1904 – 1905 рр. *ДАХО*. Ф. 213. Олешківська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1904 – 1923 рр. Оп. 1. Спр. 1. 193 арк.

50. Начальное народное образование в России: в 4 т. / под ред. Г. А. Фальборка, В. И. Чарнолуского. Санкт-Петербург: Тип. «Народная польза», 1900. Т. 1. 407 с.

51. Нікіщенко А. Основні тенденції розвитку освіти на Херсонщині у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. *Магістерські студії. Альманах*. Вип. 20. Херсон, ХДУ. С. 90-93.

52. Об открытии в г. Херсоне женской гимназии. *Державний архів Одеської області (ДАОО)*. Ф. 1. Оп. 196. Л. 66 об.: Д. 798 (1858 г.). 7 арк.

53. Об отпуске добавочного содержания на 1858 и 1859 года для Херсонской еврейской талмуд-торы из тамошнего коробочного сбора по ходатайству купца Гримберга. *ДАОО*. Ф. 1. Оп. 198. Л. 35: Д. 442 (1860 г.). 10 арк.

54. Обзор деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 1865–1895 годы. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1896. 19 с.

55. Обзор Херсонской губернии за 1897 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского Губернатора. Херсон, 1898. С. 63.

56. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. Москва: Педагогика, 1976. 600 с.

57. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, конец XIX – начало XX в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. Москва: Педагогика, 1991. 448 с.

58. Паспорт еврейских колоний Херсонского уезда. *ДАХО*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 841. Арк. 5-8.

59. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2003. 528 с.

60. Педагогічний словник / за редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченко М. Д. Київ: Педагогічна думка, 2001. 514 с.

61. Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: доклады. Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1911. 826 с.

62. Переписка о частном женском образовании. *ЦДІА України*. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6516. 14 арк.

63. Положення, звіт про навчальну діяльність трирозрядних морехідних класів та листування з Міністерством фінансів, губернським з військового обов'язку присутності про надання свідоцтва на відстрочення від військового обов'язку; виділення коштів на утримання морехідних класів, 1879 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості. 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 6. 83 арк.

64. Преображенский А. Историческая записка Херсонской Мариинской женской гимназии с 1867 г. по 1-ое января 1881 г. Херсон, 1881.

65. Про освіту: Закон України. Київ: Генеза, 1996. 36 с.

66. Рафальский О. Національні меншини в Україні: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

67. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902). Санкт-Петербург: Министерство Народного Просвещения, 1902. 785 с.

68. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Криворіз. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2001. 20 с.

69. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания за 1900–1914 года. Херсон, 1918. 1249 с.

70. Скороход О. Херсон: учора та сьогодні: збірник очерків. Херсон: Наддніпряночка, 2008. 252 с.

71. Слюсаренко Н. В. Народна освіта в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (16–17 вересня 2016 р.) / упоряд. М. В. Гончар. Каховка; Херсон: Гілея, 2016. С. 141–143.

72. Слюсаренко Н.В., Нікіщенко А.В. Висвітлення проблеми розвитку освіти на Херсонщині у працях вітчизняних науковців. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності*: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2020 року, м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» 2020. С. 151-157.

73. Список болгарских, немецких колоний Херсонской губернии. *ДАХО*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 782. 36 арк.

74. Стратегія розвитку Херсонської області на період до 2020 року. URL: <https://khoda.gov.ua/strategiya-rozvitku-2020>

75. Указ Екатеринославской духовной консистории об открытии приходских духовных училищ в г. Херсоне и Екатеринодаре. 16.08.1818–2.02.1820. *ДАХО*. Ф. 207. Оп. 1. Д. 1288. Арк. 1–8, 81.

76. Фальборк Г.А., Чарнолуский В. И. Настольная книга по народному образованию. Санкт-Петербург, 1889–1904. Т. 1–4.
77. Херсонский ежегодник: иллюстрированный адрес-календарь на 1904 год. Одесса: Издание Вл. Ленского и К°, 1903. С. 54, 59, 60, 65, 73.
78. Херсону 200 лет: сборник документов и материалов / под ред. М. Бизнера. Київ, 1978. 408 с.
79. Шмидт А. А. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния. Санкт-Петербург, 1848.
80. Шушара Т.В. Развитие женского образования в Таврической губернии (XIX – начало XX века): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Республиканское высшее учебное заведение Крымский гуманитарный ун-т. Ялта, 2006. 215 с.
81. Щетина Т. П. До історіографії проблеми розвитку початкової освіти Херсонської губернії. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів і магістрів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 3. С. 176–181.
82. Щетина Т. П. Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. В. О. Степанова (голов. ред.) та ін. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. № 4. С. 200–204.
83. Щетина Т. П. Розвиток освітньої мережі Херсонської губернії (XIX – початок XXст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 41. С. 308–315.
84. Экзамеционные ведомости Бериславского высшего начального училища (1900 – 1911). *ДАХО*. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2. 196 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Нікішенко Анна Вікторівна, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

– не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

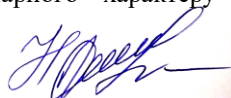
– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;

– не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

30 листопада 2020 року
(дата)

_____
(підпис)

А.В. Нікішенко
(ім'я, прізвище)

ДОДАТОК Б

Карта закладів освіти Херсонської губернії станом на 1872 рік

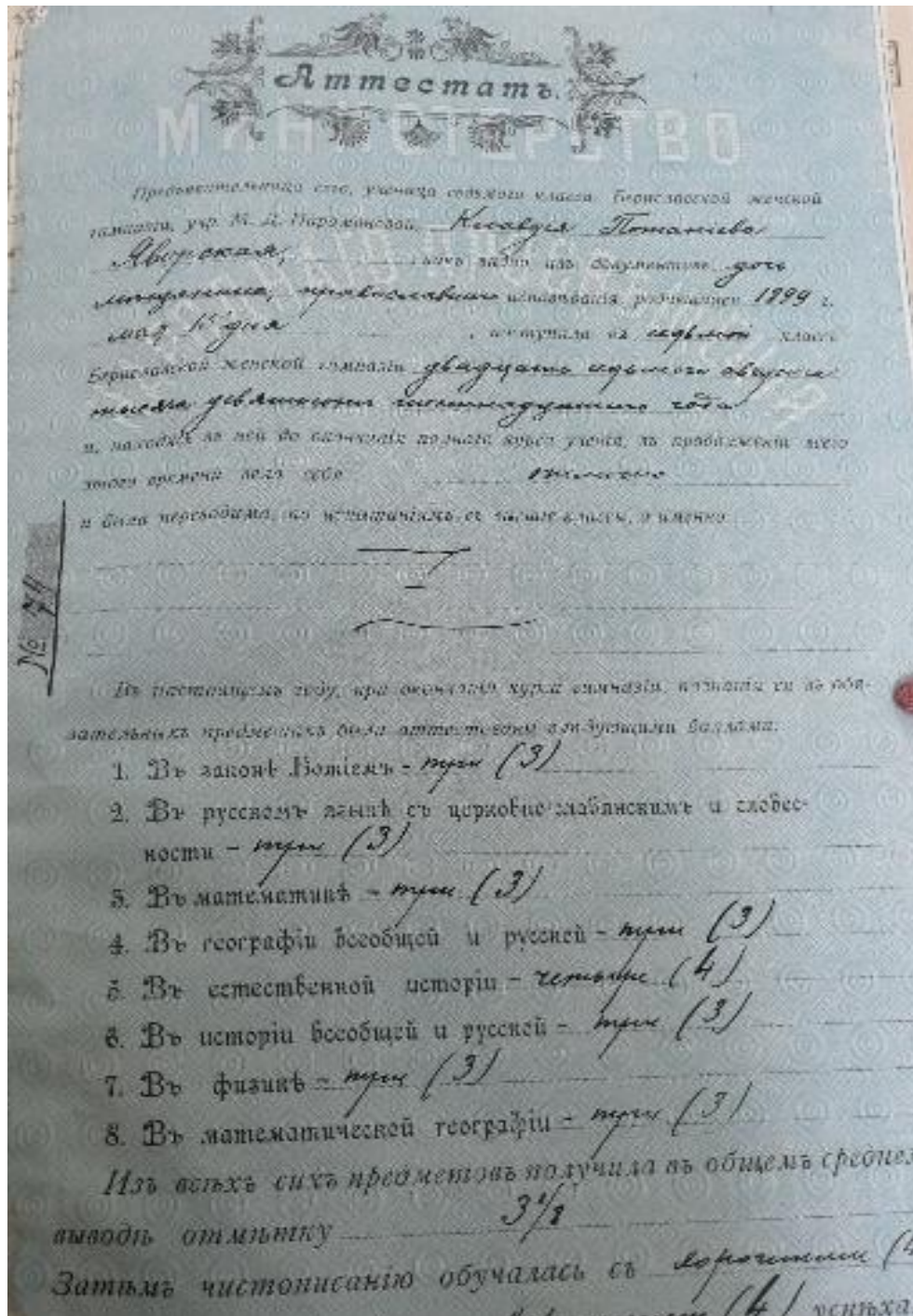

Джерело: Списки й відомості про навчальні заклади і про склад учнів та учителів, 1911 р. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 42: Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 1407. 345 арк.

ДОДАТОК В

Атестат про закінчення Бериславської жіночої гімназії (1899 рік)

Джерело: Атестаты про окончание училищ. ДАХО (Державний архів Херсонської області). Ф. 21. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

ДОДАТОК Г

Список закладів освіти міста Херсон по часу заснування

Вид	Назва	Дата створення	Засновник/ власник
Військове училище	Військово-кантоністське училище	1780	Військове відомство
Повітове училище	Херсонське повітове училище	1813	Місцева громада
Гімназія	Херсонська чоловіча гімназія	1815	Місцева громада
Училище	Херсонське училище для дітей канцелярських служителів	1832	Місцева громада
Приватна школа	Чоловіча школа С.Серікова	1846	С.Серіков
Жіночий пансіон	Приватний жіночий пансіон з відділенням для хлопчиків	1855	С.Гозадінова
Гімназія	Маріїнська жіноча гімназія	1864	Місцева громада
Земська школа	Земська школа на Військовому	1866-1867 н.р.	Земство і місто
Земська школа	Земська школа на Забалці	1866-1867 н.р.	Земство і місто
Прогімназія	Маріїнсько-Олександрівська жіноча прогімназія	1867	Земство і місто
Прогімназія	Херсонська чоловіча прогімназія	1871-1896	Місцева громада
Міські школи	13 міських шкіл		
Школа	Школа при Будинку працьовитості		Херсонське благодійне товариство
Школи	2 школи для сиріт губернського земства		
Школа	Зразкова школа при учительській семінарії		
Школа	Приватна школа Лаврова		Лавров
Школа	Приватна школа Акименко		Акименко
Школа	Приватна школа Шевченко		Шевченко
Школи грамотності	4 єврейські школи грамотності		
Міське училище	Трикласне міське училище		Міське суспільство
Прогімназія	Жіноча п'ятикласна прогімназія (з 1907р. -гімназія)		А.В.Тюльпанова (Каліте)
Початкове училище	Приватне початкове училище	1902	В.І.Марченко
Гімназія	Приватна жіноча гімназія В.І.Марченко	1911	В.І.Марченко

Джерело: Списки й відомості про навчальні заклади і про склад учнів та учителів, 1911 р. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 42: Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 1407. 345 арк.

ДОДАТОК Д
Відсоток дітей не охоплених навчанням
у Херсонському повіті 1892 році

Населені пункти	Кількість дітей шкільного віку		Кількість учнів		Кількість дітей за межами школи		% дітей які не вчаться	
	Хл.	Дівч.	Хл.	Дівч.	Хл.	Дівч.	Хл.	Дівч.
Херсонський повіт:								
м. Херсон	2235	2390	1566	759	669	1631	29	68
Хутори м. Херсона	317	255	116	28	201	227	63	89
м. Берислав	421	444	381	165	40	279	9	62
6 посадів	861	879	687	169	174	710	20	80
35 російських волостей	8769	8584	7442	2228	1327	6356	15	74
3 волості з німецьким населенням	794	754	943	760				
18 колоній євреїв-землеробів	702	676	594	426	108	250	15	36

Джерело: Отчёт директора училищ Херсонской губернии о состоянии училищ дирекции в 1893 году. *Приложение. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом.* 1893. № 3 (март). Одесса, 1893. С. 5.

ДОДАТОК Е
Освітній рівень вчителів церковних шкіл

Закінчили курс	Церковнопарафіяльні школи						Школи грамоти				
	Священники	Диякони	Псаломщики	Вчителі	Вчительки	Загалом	Диякони	Псаломщики	Вчителі	Вчительки	Загалом
Духовної семінарії і академії	-	-	9	12-	-	21	-	6	1	-	7
Учительської семінарії	-	3	7	10	-	20	6	3	3	-	12
Світських середніх навчальних закладів	-	-	-	-	4	4	-	-	1	4	5
Єпархіальні жіночі училища	-	-	-	-	46	46	-	-	-	15	15
Мають звання вчителя	-	5	21	21	14	61	3	6	5	5	19
Закінчили прогімназії і педагогічні курси	1	-	-	-	18	19	-	-	1	9	10
Закінчили духовні училища	-	2	12	4	-	18	1	12	3	-	16
Не закінчили курс навчання:											
Духовної семінарії	1	8	20	5	-	34	4	22	2	-	28
Учительської семінарії	-	2	4	3	-	9	1	5	3	-	9
Світських середніх навчальних закладів	-	-	-	2	3	5	-	1	2	3	6
Єпархіальні жіночі училища	-	-	-	-	2	2	-	-	-	3	3
Духовні училища	-	5	20	2	-	27	3	22	12	-	37
Початкові навчальні заклади	-	-	9	48	14	71	-	12	49	12	73
Домашньою освітою	-	2	22	13	6	43	6	29	101	14	150
Загалом	2	27	124	120	107	380	24	118	183	65	390

Джерело: Отчёт директора народных училищ Херсонской губернии о состоянии училищ дирекции в 1890 году. *Сборник Херсонского земства*. 1891. №7 (июль). Херсон, 1891. С. 18; *Херсонские епархиальные ведомости*. 1901. № 22. 15 ноября. С. 764-765.

ДОДАТОК Ж
Фінансове утримання шкіл Херсонської губернії
по Херсонському повіту станом на 1893 р.

Підпорядкування	Кількість закладів
Спархіальної училищної ради	1075
Земства	-
Громада	2078
Церква	3048
Приватних осіб	1469
Плата за навчання	-
Інших надходжень	1960
РАЗОМ	9631
У % до загальної кількості шкіл по губернії	25%
Більше(+) або менше(-) 1981	+1999

Джерело: *Сборник Херсонского земства. 1894. №3 (март). Херсон, 1894. С. 153.*

ДОДАТОК 3

Анкета з теми:

«Обізнаність студентів педагогічних ЗВО з питань розвитку освіти на Херсонщині другої половини ХІХ - початку ХХ століття»

1. Ваша стать:

- а) чоловіча;   б) жіноча.

2. На якому курсі Ви навчаєтесь:

- а) I;   б) II;   в) III;   г) IV;   д) V.

3. Я кому році в Російській імперії було проведено реформу середньої освіти? (виберіть правильну відповідь) В чому полягала її сутність?

- а) 1864;   б) 1859;   в) 1871;   г) 1876.

---

4. Скільки університетів діяло в Україні наприкінці ХІХ ст.?

- а) 4;   б) 5;   в) 6;   г) 7.

5. Хто з відомих просвітників Херсонщини зображений на фото. Який вклад в розвиток освіти на Херсонщині було зроблено цими постатями?

---

6. Встановіть відповідність між фото фасаду закладу освіти, який функціонував на Херсонщині у ХІХ – початку ХХ століття, та його назвою.

- 1) _____;   а) чоловіча гімназія;

б) чоловіча прогімназія;

в) 1-ша жіноча гімназія;

г) військово-фельдшерська школа;

д) сільськогосподарське училище.

7. Які корінні народи проживали на території Херсонщини у другій половині XIX – початку XX століття? Який рівень освіти вони могли отримати?
